

Arad megye történeti megalakulása.

(Irtá : Somogyi Gyula.)

Arad megye lakossága, amint jelenleg délen a Marostól, keleten az Érchegység magasabba emelkedő nyulványaitól szigoruan határolt, de éjszakon és nyugaton földrajzilag határolatlan területen lakik, nem ősidőktől fogva itt élő, vagy legrégibb időkben idetelepült néptömeg, mely faji jelleg, nyelv, vallás, intézmények és szokások tekintetében tömören egységes volna. A megye viszontagsággal teljes életének története kellő részletességgel immár meg van írva e mű második részében.¹⁾ A két vaskos kötet tanuságot tesz arról, hogy ez a föld, melyen most ez a vegyes jellegű nép lakik, nemcsak mindenha nagy és zajos események színhelye volt, hanem maga a rajta lakó nép is egész a legújabb időkig csaknem nemzedékről nemzedékre változott. — Az uralom és a megsemmisülés végletei között, melyeken megyénk népe, de maga a vármegye is, a hosszu történeti folyamatban annyiszor általment, egy dolog volt, ami életadó, vagy életfenntartó elemként szerepel váltig; egy, gyakran csak *eszmei léttel* bíró valami, de annál inkább *ható erő*: a megye fogalma, a megye szerkezete. Tényező volt, mely a támadt hézagot pótolta; szoros keret, mely a szertefoszló, szétzüllő elemeket egybefoglalta. Ami szerepe van a jelenben, nem különb volt a multban, kiváltképen akkor, mikor maga az államhatalom inkább a szertebontó magasabb erőt képviselte. A megye népességének jelen alakulata lényegileg a történelmileg végül megállapodásra jutott alakulási folyamatnak és később a megyei ható erő hozzájárulásával megindult új alakulásnak, legvégül pedig, a közelebbi multban, az államhatalom lendítő, néhol gátló beavatkozásának összhatásából eredt.

A történelmi alakulás nagyon hosszu időszakában a megye, mint ilyen, tiszta szenvedőlegességre van kárhoztatva. El kell viselnie az események ónsúlyát, a cselekvőségre alig jutott eszköz, mód és erő.

A második korszakban a megye már él, szenved és küzd, de létét tudva, tesz önmagáért, mig saját léte szilárd alapjait meg nem veti, fenyegető veszedelmeit le nem küzdí.

¹⁾ Márki Sándor: Aradvármegye és Arad szab. kir város története. I. II. r. 1892. 1895.

Végül — és ez már nagyon viharos, szomorú multnak szép jövővel biztató befejezése — az államhatalom és ennek tényezői a fejlődésnek kedvező irányt adnak: a kiposztult téreken új virágzás indulhat meg.

Igy fogva fel a megye jelenét, népessége jelenkori alakulását, mint a mult eseményeinek véghatását és eredményét, az általános kép megrajzolása szükségszerűleg arra utal, hogy ama viszontagságos, zajos történetre futó visszapillantást vessünk.

Aradmegye, mely nevét minden valószínűség szerint személytől vette, már a praehistorikus világ mozgalmasságának is megőrzé nyomait. Ásatások napfényre hozták a kő-, réz- és bronzkorszak maradványait. A dák és római műveltség alkotásainak töredékei mai napig is fennállanak: sáncok, árkok, utak, érem- és edényleletek formájában. A népvándorlás áradatai különböző germán népeket sodortak földjére: vandálokat, gótokat, gepidákat. A megye történetének írója még a hunokat is itt szerepelteti.¹⁾ Az avarok uralmának hatalmas és fölötte érdekes maradványa a szentannai avar gyűrű.

Annai népnek letünése után mint utolsó hódító, de már állandóságot igénylő, államot alkotni vágyó nép, jelentkezik a IX. század végén a magyar. Rövid néhány év alatt, alig hosszabb időben, mint amennyiben a szilaj lovascapatok beszáguldozhatták azt a nagy területet, melyet a Kárpátok és az Al-Duna szegélyeznek, az ország a magyarság kezébe jut. A megye térségein ekkor szórványosan élő szlávok és kazarok lakhattak. Meghódítása a szédítő gyorsaságu honfoglalásnak, — a krónikás odavetett megjegyzése szerint — szintén egyik mozzanata. et Veluquio dedit comitatum de Zarand és Veleknek adta Zaránd megyét.²⁾ Zarándról van ugyan szó, de a későbbieket megelőzve, már itt is említhetjük, hogy Arad megye jelentékeny része a régi Zarándból került.

A szigorubb értelemben vett Arad megye Szent István alkotása, tehát a legrégebb politikai értelemben vett megyék egyike.³⁾ Alapították javarészt abból a területről, melyet Szent István a lázongó Ajtonytól szerzett meg. Bizonytalanok és a legújabb időig egyre változók voltak a megyének határai. Megalapítása idején és még sokáig azután a Marostól délre eső vidékek, u. m. Temesnek és Krassó-Szörénynek éjszaki részei is beleestek; bizonytalanok, szigoruan el nem körítették voltak határvonalai éjszakra és délre is, úgy, hogy Csanád, Zaránd, sőt még Bihar is kisebb-nagyobb részben Aradhoz számítódott. A megye neve a régiségben, jó ideig szigoru következetességgel, *Orod*. Csak századok multán jelentkezik a név, kezdetben elvétve, később mind általánosabban és a XVIII. század elejétől kezdve véglegesen, *Arad* kiejtéssel.

1) Márki: I. 35 l. — 2) Névtelen, 454. l. — 3) Pauler Gyula: I. 71.

Sok fejtörésnek, mindenféle téveteg állításnak volt szülője az Orod — Arad változat. Pedig nagyon egyszerű, jól ismert hangfejlődéssel van dolgunk. Gondoljunk vissza a Halotti Beszéd zártabb hangzóira, melyek az idő folyamán nyiltabbakká váltak, nopun = napon, chomuv = hamuv. (Még maig is mondják: Boronya = Baranya.)

Szent István idejére esik a keresztény hitnek elterjedése is Arad megyében. Apostola Szent Gellért volt, ki tíz, mások szerint tizenkét szerzetes-társával jelent meg a vidéken és buzgón térített. Neki tulajdonítja a megye történetírója az aradi főesperesség szervezését, melyhez mintegy 30 plébánia tartozott. Az aradi káptalant II. Béla alapította.¹⁾

Kevés az, mi országos jelentőségű esemény Arad-Zarándban az Árpádok további uralkodása alatt történt. Egyházi belső ügyek elrendezése, új fundációk, a nemesség birtokszerzése, főnemesi hatalmaskodások, a még fejletlen megyei szerkezet lazulása töltik be a kort, tehát inkább helyi jellegű dolgok. A nagyhirű oródi országgyűlést II. Béla idején (1136), amelyen 68 nemes esett Borics hívei közül a párt-dühtől fokozott vérbosszúnak áldozatául, újabb történetírók szerint nem Aradban, hanem az ungmegyei Orodon tartották.²⁾ A tatárjárást nagyon megsínlelte a megye. Ezen a földön is azt mívelte a tatár, amit másutt szokott. A lakosság menedékhelyeit, a megerősített várhelyeket — Pereg, Egres, Ágrís, Arad — megvette, az embereket leölte vagy rabul hurcolta el, a vidéket kipusztította. Aradmegyéből csak a beljebb eső hegyvidékek és a Maros-mellékének Erdély felé eső része maradt megkímélve; oda nem jutottak a tatárok.

A tatárjárásnak Arad megye további alakulátára többféle fontos következése volt. A kipusztult vidékeket be kellett telepíteni, a települők alkalmasint románok és kunok voltak.³⁾ A vidék védelmére sok vár épült, a Maros balpartján 12, a jobbparton 15, Zárándban 17. Ezek közül jó rész elpusztult, egyesek névleg, vagy valósággal máig fennmaradtak. Ilyenek pl. Fülöpkő, Kelmák (ma rom, Krassó-Szörényben), Csála, Bodorlok (ma Mondorlak), a Vurvu tornya (Kovási) stb., vagy Lippa (akkor Aradmegyében); Solymosvár és Világos (akkor Zárándhoz tartozott), Deznye, (ma Dézna), stb. A tatárjárás harmadik következése volt, hogy a föld részben új birtokosok kezére ment által.

Az Anjouk korában a megye-szerkezet élesebb körvonalakat nyer, főleg azzal, hogy a köznemességet a megyei hatóság alá rendelik. Bomlasztó hatással volt viszont a banderális rendszer meghonosítása, mivel a bandériumok fejeit kivette a megye hatósága alól. A banderális rendszer behozatala Aradra nagy kihatással volt, sok nagybirtok keletkezett történeti nevű férfiak tulajdonaként.

¹⁾ Márki: I. 73. — ²⁾ Pauler: I. 312. l. — ³⁾ Márki: I. 107.

A középkor utolsó századaiban, Zsigmond, a Hunyadiak és a Jagellók alatt a birtoklás sűrű változásai jellemzik Arad megye történetét. Egyik dicsőséges mozzanata a megye multjának, hogy a Hunyadiaknak is voltak itt kiterjedt birtokaik: Világos (Zaránd-ban), melynek uralma 110 falura terjedt ki. A Hunyadiak örökébe utóbb a Báthory-család lépett.

Az országos események közül legközelebb érintette Aradot a Dózsa-lázadás, a reformáció fellépte és terjedése; ugyancsak részben e mozgalmak kapcsán jelentkeznek már ekkor a nemzetiségi versengések.

Dózsa kuruc népe megszállotta Aradot, Világost, meghódította Lippát és rövid ideig tartó ostrom után Solymost. Eme sikerek gyümölcsét nem soká élvezhette Dózsa népe. A temesvári katasztrófa pár napra rá zúdult a kurucok fejére.

A tulajdonképeni reformációt megelőzőleg Huss János tanai is terjedtek Aradban,¹⁾ de az üldözések (Mátyás és a katolikus papság részéről), főleg pedig a reformáció erőteljesebb fellépte miatt nemsokára nyomuk veszett.

Jelentékenyebb és maradandóbb szerepe nem volt a kettős vármegye (Arad-Zaránd) területén a protestantizmusnak. Mindkét ágazata (Luther és Calvin) gyorsan jut elég jelentős uralomra. A hitújítás eszméi eme lelkes felkarolásának és rohamos elterjedésének oka sokféle, rájuk nézve kedvező körülményben rejlett. A reformációt közvetlenül megelőző korban Arad-Zaránd területén nagyon sok volt a papi birtok. A csanádi püspök, az aradi káptalan, a váradi püspök, a váradi káptalan, az egri püspök, a paulinus szerzetes rend nagy birtokosai voltak a földnek. Véletlen körülményekből kifolyólag, de még inkább erőszakos birtokszerzés útján, ezek a javadalmak világi urak kezébe mentek át, olyanokéba, kik lelkes hívei voltak a hitújításnak, mint pl. György, brandenburgi örgróf, (Gyula, Lippa, Simánd, stb. birtokosa), Perényi Péter, anyai részről a világosi Báthoryak leszármazottja, temesi gróf és várparancsnok, 1527 után Gyula várának birtokosa, a Massayak, Elek, Ottlaka, stb. urai, Jaksics Anna, Nagylaknak és a Maros balpartján mintegy 17 falunak birtokosa, Petrovics Péter, János Zsigmond egyik gyámja, Csállya várának, Kovaszincz, Panád stb. birtokosa és még mások számosan. Ami a katolikus papság kezén még megmaradt, az a török uralom idején (1552—1596.) veszett el, úgy hogy a török hódoltság a katolicizmust csaknem teljesen megsemmisítette. Egy országos bizottság a török kiűzése után mintegy 179 □ mérföldnyi területen csak egy templomot talált: Gyulán. Előmozdította a reformáció terjedését, a nép között való meghonosodását, a várjobbágyosság intézménye. A vár

1) Márki: I. r. 514.

volt a középpont, hol a környező falvak, községek védelme összepon-
tosult. A föld népe eme védelmét szolgálmányokkal és a védelemben
való közreműködésével tartozott meghálálni. A várak új szertartásu
templomaiban ismerkedett meg az ő nyelvükön tartott istentisztelettel
meg az új tanokkal, így tehát a környék hite a várurak, gyakran vár-
kapitányok hite szerint alakult. Végül fejlesztette és erősítette a protes-
tantismust Arad-Zarándban az is, hogy Záránd a nagyváradi béke után
(1538) állandóan az erdélyi fejedelmet uralta.¹⁾

Bizonyosra vehetjük, hogy Luther tanai nagyon korán jutottak el
Aradba. Gyulán már 1520-ban voltak követői, Lippán 1522-ben. Leg-
lelkesebb híve és támogatója György, brandenburgi örgróf volt, ki
1525-ben személyesen kereste fel Luthert Wittenbergában. A kálvinisták
egyháza szintén korán alakult meg. Mely évben, nem tudjuk, de 1549-ben
Torony mezővárosában már zsinatuk is volt.

A protestans egyházak ezen térfoglalása, eltekintve minden poli-
tikai visszahatásától, a megye belső életére azzal az el nem vitatható
következéssel járt, hogy a vegyes ajku népességben a — talán kisebb-
ségben levő — magyarságnak praedomináló szerepet juttatott.

A középkor utolsó századában Arad-Zarándot tulnyomólag magya-
rok lakták, de már kezd számuk fogyni és idegenek foglalnak lassan
tért. Tót telepedésre vall egyes helységek máig is tótosan hangzó neve,
(Dézna: Deznye, Milova, Kladova), vagy „tót“ jelző neve. (Taucz=Tót,
Tótfalu, Tót-Hódos, Tót-Zaránd). E szórványos telepedések az idők
folyamán elenyésztek, nyomuk veszett. Épp úgy enyésztek el a beköl-
tözött bolgárok. Nagy tömegben özönlöttek be Arad-Zarándba a szerbek
vagy rácok. Albert király 1439-ben odaadta a híres Brankovics György
despotának Világost, messze kiterjedt uradalmakkal együtt és ez a rész
volt támaszpontja a későbbi nagy tömegű szerb beköltözésnek. Végzetes
volt a rácság szereplése Aradban. Nagy tömegben élén, mint fegy-
veres nép, alkalmas eszközül kínálkozott a pártharcokban, a török hábo-
rúkbán, de mindig megbizhatatlan, csalárd és áruló. Híres fölkelésük
Csermi Jován, a fekete Iván, fekete cár alatt a független Rácország,
rác paraszt-állam ábrándjának megvalósítására történt. A lázadás, mely
a Duna-Tisza közén kezdődött, itt ért Aradban a fekete cár elesével
véget (1527). Megbizhatatlan és káros szereplése volt a rácságnak
Petrovics Péter vezetése alatt Martinuzzi idején.

Az oláhok is nagyobb számban éltek még a török uralom alatt
Arad földjén. Ittlétöknek első oklevélbeli nyomát 1318-ban találjuk.²⁾ Je-
lentékeny befolyásuk a megyei életre, sem országos viszonyokra nem volt.
Úgy látszik, némileg elkülönítve éltek, saját vajdáik alatt. Idegen elemül

¹⁾ Rác Károly: A Zárándi Egyházmegye története, i. v. h. — ²⁾ Márki I. 502.

említhető még a török előtti korban a német. Számuk nagyon gyér és szőrványosan laktak.

Ha ennyiféle nép él, földrajzilag el nem különödött, egy nagy térségen, mely viszont földrajzi egységet képez, a szükségképi történeti fejlemény az, hogy hosszú időtartamon át egymásra kölcsönösen hatva, bizonyos magasabb eszményi egység áll elé, legyen az akár a nyelv, a hit, akár a hadi, vagy politikai összetartozandóság, vagy más intézmények és szövetkezés eszményi egysége. Eme magasabb történeti fejlődés fokára Arad-Zaránd nem juthatott, mert közbejött gátlólag a nagy katasztrófa: a török hódítás. A török uralmat nagyon kevés megye sinlette meg annyira, mint Arad; felforgatott, elpusztított a török mindent s mikor visszatakarodott, sivatagot hagyott maga után.

Ama zavaros időben, mely Buda török megszállását (1541) és Izabella udvarának Lippára, (utóbb Gyulafehérvárra) való visszavonulását követte, Arad-Zaránd területe állandó hadakozásoknak volt színhelye. Petrovicsnak, a rácok fejének szembeszállása Frater Györggyel sok pusztulást, vérontást okozott és lényegesen könnyítette a török előnyomulását. Várakkal a terület eléggé volt megrakva, de a kormányzat zavarai, belső versengés, a hadi nép csekély száma, nem engedték a védelmet erőre kapni. A várak között Aradban legjelentősebb volt Arad-vára és Lippa, Zárándban, Gyulát nem tekintve, Borosjenő. 1550-ben törtek a törökök első ízben sűrű csapatokban Aradra. Kászon basa alatt Aradvárosát megvették, felgyújtották, a lakosságot leöldösték, a gyermekeket rabul hurcolták el. A török azonban ekkor még nem maradt itt, úgy hogy a menekülők visszatérhettek s Aradvárosa újra épülhetett. A következő esztendő (1551) megint küzdelmes volt. Lippának kapitánya, Pethő, megadta magát, átadva a várat Szokoli Mehemed beglerbégnek, ki Uleman basát rendelte oda parancsnokul. — Ekkor azonban a vár nem maradt soká a törökök kezében, mert a keresztények az év vége felé visszavették. Castaldo, a vezér, Aldanát rendelte oda parancsnokul. 1522-ben elesett Temesvár, hol Losonczy István hősi halált halt. Temesvár alól Lippa ellen vezette Kászon basa csapatjait, meg is vette és Solymost is megszállotta. Lippát a török nagyon megerősítette és onnan behódoltatta az egész Aradot, magát Aradvárosát is. A zárándi részeken Gyula megvétele után, 1566-ban került a sor Borosjenőre és a többi kisebb várra (Világos). A hadi szerencsének ily kedvezése után a török állandó uralomra rendezkedett be Arad-Zaránd vidékein. Három szandságot szervezett: Arad, Lippa, Borosjenő. — A várak védőműveit megerősítette, az adót kiróttá, a pusztítást, harácsot, napirendre vette. E területek sorsán azonban sokat változtatott az erdélyi politika és a tizenötéves háború (1593—1608). Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, szakítván a hagyományos török

barátsággal és védelemmel, Rudolf mellé állott (1595). A szövetség megkötése után nagy sikerrel indult meg itt a délvidéken a háború. Zsigmond fejedelem kitűnő vezére, Borbély György visszafoglalta Lippát, Jenőt; összesen mintegy 18 vár került vissza magyar kézbe, köztük Arad, Világos, Pankota, Solymos, stb. (1595).

Megyénk eme felszabadulása rövid időre szólott; hamarosan vissza fog térni még a török uralom, de állandóvá lett az a körülmény, hogy sorsa Erdély sorsától ezentúl teljesen elválaszthatatlan. Amely hatalom rendelkezik Erdélylyel, ugyanaz rendelkezik Araddal is. Eme szorosabb kapcsolat történelmi előzményei ezek.

Amikor Izabella királyné 1541-ben Budáról Lippára költözött, hogy Erdély feletti uralmát fiának, János Zsigmondnak gyámjaival együtt átvegye, a királyné birtokában Magyarország területén nyolc vármegye volt és pedig: Arad, Zaránd, Bihar, Békés, Csongrád, Külső-Szolnok és Temes — ezek az úgynevezett „Részek,“ Partium. Világos dolog, hogy e Részek a királyné tanácsadóinak befolyása és vezetése alatt állottak. Ámde törvényesen szabályozva az Erdélyhez tartozásuk vagy nem-tartozásuk nem volt, noha a Részek dolgai az erdélyi urakból egybehívott országgyűléseken szóba kerültek. 1544-ben végre megtörtént Tordán az egyesülés akképen, hogy ott a Részek is képviselve voltak. Kétségé vált azonban ez unió, amikor Martinuzzi Erdélyt Ferdinánd kezére akarván juttatni, Ferdinánd hadai Castaldo alatt a Délvidéken megjelentek, sőt Lippát el is foglalták, hol Aldana lett a kapitány. A pozsonyi országgyűlés 1552-ben törvénybe foglalta Erdélynek és a Részeknek Magyarországgal való egyesülését. A Részek rendei a Simándra egybehívott tábori országgyűlésen (1552) az egyesülés kimondását és a felkelésre, hadi adózásra vonatkozó felhívást, melyet Losonczy István, mint királyi biztos terjesztett eléjük, hidegen fogadták, sőt tiltakoztak ellene, de a közeledő török veszedelem hamar jobb megfontolásra bírta őket. Az egyesülés ugyan papiroson maradt, mert a török uralom nem engedte megvalósulni, ellenben a bekövetkezett harcokban Arad-Zaránd nemessége bőven meghozta a maga véráldozatát.

Báthory Zsigmond németbarát politikájának végső következtése az volt, hogy Erdély sok belső harc, sok vérontás után, rövid időre német uralom, német befolyás alá került. Megjelent ott Basta, kinek hadai egymásután megszállották Arad-Zaránd várait is, így Lippát és Jenőt. De ez a német uralom, mely Erdélyt és a Részeket fenyegette, nagyon rövid életű volt. Új fordulatot jelez Bocskay István felkelése (1605). Arad-Zaránd rendei hozzá állottak, váraik: Lippa, Jenő, Arad, Világos stb. a fejedelem kezére jutottak. Azonban Bocskaynak, de még inkább fejedelmi székét betöltő utódainak életkérdéssé vált a porta kegye, melyet csak ígéretekkel lehetett megnyerni. Már Rákóczi Zsigmond

(1605—7) fejedelem ígérte oda a töröknek Lippát és Jenőt. Ez az ígérlet mint nyomasztó lidércálmom lebegett jó ideig Erdély fejedelmei fölött. Rákóczi Zsigmond rövid uralkodása különben Arad-Zarándot annyiban érdeklí szorosabban, hogy vitézeiből, jelesebb katonáiból új aradi nemességet és birtokosságot kreált, a romban heverő Aradot oda ajándékozta a várral együtt 160 vitéz rác katonának. Arad ezzel a holtakból éled fel.

Báthory Gábor (1608—1613) mind külön azon volt, hogy Erdély végvárait — ilyenekül tekintették Váradot, Lippát, Jenőt — megtarthassa és erősítette is a várakat, de mikor szertelenkedéseivel Erdélyt és az aradi urakat is magára haragitotta, ezek a portánál bevádolták a fejedelmet, emlékeztetve így a törököt a fennálló, de nem teljesült ígéretekre. Azonközben Bethlen Gábor ül Erdély fejedelmi székébe (1613—1629).

Amilyen dicsőséges, fényes és Erdély hatalmi állására nézve emelő hatású volt Bethlen Gábor uralkodása, lehet mondanunk, oly szomorú volt Aradra nézve. Bethlen kezdettől fogva tisztában volt a helyzettel és jobban ismerte a törököt, semhogy ne tudta volna, hogy a török kegye, jóindulata, pártfogása áldozatot kíván, s mi lehetne más az áldozat, mint a fenyegetett, egyszer már birt, de a töröktől elvett vég-helyek. Aradnak kellett megfizetni a szultán kegyének költségeit.

A helyzet nem sokkal Bethlen fejedelmi székbe-lépte után kezdett kiélesedni. A török sürgetve követelte a vég-helyek átadását és háborúra készült, impozáns hadierővel akarva fellépni. Bethlen és Erdély rendei megértették a nagy veszedelmet: a vég-helyeket át kell adni. Arad várai ellenállást fejtenek ki, Bethlen fegyveres erőt vesz alkalmazásba; ostrom útján megveszi Lippát és átadja Araddal, Solymossal, s még néhány várral együtt a töröknek, a temesvári beglerbégnak (1616). Zárándban Borosjenő egyelőre Bethlennél maradt. Sok keserűségbe került a fejedelemnek már Arad átadása, s nem látta még a kényszerűségnek bekövetkeztét, hogy a török kívánatainak engedjen. Huzza-halasztja tehát Jenő átadását, mely Bethlen életében azután el is maradt. Záránd még épen állott, főhelye Borosjenő is. Aradból kevés maradt, ezt a keveset 1526-ban a gyulafehérvári országgyűlés bekebelezte Zárándba.

Arad megye megszűnt, csak 1735-ben támad fel újra. — Borosjenő birtoklásának kérdése még I. Rákóczi György (1630—1648) idején sem került le a napirendről, de a kitűnő fejedelem éppen nem volt hajlandó a töröknek kedveskedni. Apróbb csete-patékban Pankota, Paulis, Szalonta mellett véres veszteséget okozott a töröknek, s mikor e harcok után Szászvárosban békét kötöttek (1636), Borosjenő Rákóczié maradt. Erdély fejedelmei ezután még nagyobb gondot fordítottak Jenő megerősítésére. II. Rákóczi György (1648—60), ez a bátor, jeles katonai

képességü, de kalandor szellemü fejedelem, ki mig lengyel földön járt, hogy trónt szerezzen, a sajátját otthon elveszíté, eléggé gondozta Jenő várát, de mégis az ő idejében került a török birtokába a vár. Őrsége gyáván általadta 1658-ban. Ezt megelőzőleg Arad vára is szenvedett uralkodása alatt. A törököt ugyan kiverte, de a várat és a várost elpusztította. Jenő eleste után Dézna és Halmágy várak is török kézre kerültek. Ezzel a török uralom teljes volt Arad-Zaránd területén. A pusztulás, rablás, öldöklés rettenetes volt.

Azonközben Erdély fejedelmi széke körül heves viszályok támadtak. E versengésben II. Rákóczi György, Barcsai, Kemény János voltak érdekelve. Végre a török Apaffyt tette meg fejedelemnek (1662—1690). Az elszakított részek, Arad-Zaránd, ha tényleg török hódoltság voltak is, Apaffyval éreztek közösséget. Apaffy, mint a porta kegyeltje, felszólalt több izben, ha Arad-Zarándban sérelmek, pusztítások történtek.

Abból a szomorú helyzetből, melybe megyénk 1658 után jutott, Arad-Zarándot a tizenhatéves háború (1683—1699) szabadította ki. A kereszténység fényes győzelmei után (Bécs, Párkány) a délvidék felszabadítására került a sor. Arad várát 1675-ben foglalták vissza, de feldúlták és elhagyták, úgy hogy a török újra megszállhatta. Véglegesen 1678-ban szabadult fel Arad vára. Lippát Caraffa 1678-ban foglalta el, 1690-ben Köprüli Musztafa nagyvezér visszavette, de Veterani még ugyanazon esztendőben újra elfoglalta. 1695-ben II. Musztafa bevette és védőműveit leromboltatta, falait lebontatta. Azért szüntette meg vár jellegét, mivel az a visszahódított területen elszigetelten, egymagában álló vár hosszú ideig tartható úgy sem volt. Borosjenőt Veteráni 1693-ban foglalta el, az őrség sértetlenül vonult ki a várból. A nagy háború a karlovici békével ért véget (1699). Magyarország a bánóság kivételével felszabadult; felszabadult tehát Arad-Zaránd is, csak a Maroson túl fekvő részek, a mai Temes, Krassó-Szörény éjszaki részei nem kerültek akkor vissza. Arad megye a Maros folyóban délen természetes határt nyert.

Zürzavaros állapotok maradtak a török után. Ha eddig minden érdeket a védelem, a létért való élet-halálharc kötött le, most egy gyors menetü újjászületés és megújulás szerencsés folyamatának kellett volna bekövetkezni, mint IV. Béla alatt a tatárjárás után. De itt a történelem géniusza nem kedvezett. Bizonytalanság, hatalmi érdekek ellentéte és ebből folyó belső összeütközések, a szervező képesség hiánya késleltette a sebek hegedését. A török csaknem másfélszázados (1550—1799) itt-lakozása semmit, de semmit sem hagyott örökül, sem vallásából, sem hadi, sem közigazgatási rendszeréből, még szókincséből is alig valamit. Csak egy tekintetben volt hatása: a harci képesség ébrentartásában, melyre rákényszerítette a föld népeit. A várak romokban he-

verték, a föld népe koldus, a föld maga nagyrészt műveletlen. A magyarság elenyészett, a rácság, bizonyos katonai szervezettel birva, van túlerőben. A régi megyék, Arad-Zaránd, nem léteztek többé. Császári hadak, — noha a magyarság jelentékeny részvételével — szabadították fel az országot, következésképp a német hatalomra maradt a további rendelkezés feladata és szerintük, joga is

A karlovicai béke — (1799) területileg lényegesen megnyirbálta a megye területét. A török birtokának határvonalául a Maros állapítottván meg, elszakított tőle a krassó-szörényi rész, Facset vidéke, és elveszett a lippai járás. Összesen két járás maradt meg a megyéből, az *aradi* és *tótváradi*.¹⁾

A török visszavonultával a megye határör-területté alakul át, melyen túlnyomó részben rác őrség tanyázik, külön kedvezményeket nyerve az udvartól. A megyét nevezet szerint fenntartják, tisztviselői kara azonban hiányzik, vagy ha van is, hatósági működése szünetel. A földbirtok legnagyobb része kamarai tulajdonná lett.

A várország sajátos helyzete, függetlenítése a megyei hatóságtól, szembehelyezése és felhasználása a magyar érdekek ellenében, reális lététől teljesen megfosztotta. Csak név szerint élt, mint Magyarország testének egyik elsenyedvő része. „Aradban és az egész határörvidéken I. Lipót olyan Hinterlandot teremtett, mely anyagi javak fejében csak Bécs intését várta, hogy a forrongó Magyarországra orozva támadjon; úgyszólván négy évtizedre kiszakította Aradot és Zárándot az alkotmány áldásaiból s a magyar állameszme ellen már ebben az 1703. esztendőben bravo-szolgálatra kényszerítette az ősi Aradvármegye területére becsődített idegeneket“.²⁾

A puszta geográfiai névként létező, rácoktól ellepett Aradvármegyétől nem volt várható, hogy népessége tömegeivel, lakossága érzületével II. Rákóczi Ferenc „pro patria et libertate“ jelszavát lobogtató zászlóihoz szegődjék. Sőt ellenkezőleg, mihelyt Rákóczi magyar területre lépett (1703 jul. 4.), Bécsből rögtön leérkezett a parancs, mely a rácokat fegyverre szólította a „lázadó“ magyarok ellen. Vezérük, Tököli János, engedett a felszólításnak és rátört a kurucokra. Sok rablás, fosztogatás és csatározás színhelye lett ismét a vármegye. Rákóczi egyik megerősített véghelye Sarkad volt, onnan intézte támadásait a martalóc ráchadak ellen. A kurucok Károlyi Sándor alatt többszörösen támadtak Arad várára, sok kárt tettek benne, de meg nem vették. Több ízben azonban felgyújtották a várost. A kurucok dulásaiból s a rácság portyázásaiból eredő nyomort fokozta a dühöngő pestis. A szatmári békének maguk a rácok is örültek; olyan valópon-

¹⁾ Fábíán: 16. l. — ²⁾ Márki: II. r. 276.

ton köszöntött be reájuk a béke, amikor a császári ház iránti hűségök már-már megrendült.

Új korszak következik most. Arad megye kezd törvényhatóságilag és területileg megalakulni. A török háborúban (1717) felszabadul a Bánság, a Marostól délre eső rész (lippai járás) ebbe kebeleztetik be. Kevés volt az a terület, mely Aradból megmaradt. Hogy a területet megnöveljék, Zaránd egy részét felszabadítván, ezt az erdélyi gubernium alól Aradhoz csatolták. Az új terület: *Arad-Zaránd egyesített vármegyék*. Hiányzott még az országgyűlési törvényesítés. Még mielőtt ez bekövetkezett volna, már tisztviselőket is adnak az új megyének. Gróf Consbruch, kit 1721-ben iktattak be a főispáni székbe, egészen önhatalmulag Edelspacher Zsigmondot teszi meg megyei inspectorrá és főispáni helyettesé, Bibics Jakabot pedig alispánná (1735).

Közbejött a Peró-lázadás, melynek eredete és lényege következő. A bécsi kormány azon mesterkedett, hogy a görög kel. vallásu szerbeket únióra, vagyis a katolika egyházhoz való csatlakozásra bírja. Pero, izzó gyűlölettel különben is eltelve lévén a bécsi udvar iránt, mert ez, mint hitte, a rácokat eszközéül használja fel minden elismerés nélkül, szövögetni kezdte egy összeesküvés szálait. Magyar kurucokkal lépett szövetségre, kiket rá is birt a felkelésre. Később a rácok cserben hagyták és elárulták a magyarokat. Gyula mellett és Erdőhegy alatt (1755) verték széjjel nemesi felkelők seregével és aradi rác hadakkal a felkelőket. Perót már korábban elfogták Aradon, hadi törvényszék elé állították, megkínózták és kivégezték. Bűnös társai szintén megkapták a büntetést.

E véres epizódnak Aradra nézve kettős fontos következése volt. *A megyei hatóságok helyreállítása* égető szükséggé vált; továbbá a megbizhatatlannak bizonyult *rác örvidéki csapatok feloszlása*. Ezzel a rác nép elsőbbségének megszüntetése a biztonság, rend és nyugalom egyik főfeltételévé lett.

Mihelyt a megyei hatóság átveszi az uralmat és a rácság örvidéki katonai szolgálatát megszüntetik, a rácok nagy tömegben kivándorolnak Oroszországba. (1751).

A megyének végleges visszacsatolását Magyarországhoz az 1741-iki XVIII. törvénycikk mondotta ki, hozzátéve, hogy mihelyt nyugodtabb idők következnek, a katonai szervezet megszűnik s a megye saját kormányzata és országos hatóság alá helyeztetik. Mindez be is következett. Grassalkovics Antal főispán nevéhez fűződik a nagy átalakulás. 1750-ben már minden be volt fejezve: a határörvidék már be volt kebelezve, a megye területe a zarándi és borosjenői járással kiegészítve (csak a halmágyi járás nem tartozott még Aradhoz, ennek bekebelezése 1876-ban történt) s így a megyei kormányhatóság megkezdhette működését. A megyei

székházat Világosra tervezték, hozzá is fogtak építéséhez, de végre abbahagyták. *1748-ban azonban kimondották, hogy Aradon építik fel, így lett Arad a vármegye székhelye.*

Lehet mondanunk, hogy Aradmegye történeti megalakulása épen a XVIII. század derekán befejezést nyert — post tot discrimina rerum. További története, miután politikai faktorrá emelkedett, szoros kapcsolatban áll az ország történetével.

Most kezdődik a belső megalakulás, fejlődés, gyarapodás, a különböző népek és nemzetiségek elhelyezkedése, községek, telepek létesítése, mindaddig, míg a sok járás-kelés, néphullámmás a jelenkori alakulatban befejezést nem nyert. A megye, mint említve volt, Aradon állandósította székhelyét, mely eseményvel maga a város is új korszak küszöbét lépi át.¹⁾

Amikor a vármegye 1750-ben politikailag megalakult, földének ügye sehogysem volt elrendezve. A birtokosság kevés számú, a községek elpusztultak, a lakosság nagyon gyér, a föld legnagyobb részét az államhatalom tulajdonítja el, hogy bizonyos szolgálatok fejében udvari kegyeltek kapják jutalmul.

Mekkora volt a pusztulás, nagyon szembetűnően mutatja a következő adat.

Nyomtalanul eltűnt, s csak magyar nevét hagyta fenn összesen 257 község. Nevüket fenntartotta az I. Ferdinánd alatt (1561) keletkezett, ugynevezett Földváry-féle regestrum, melynek kettős példányát a megyei levéltár őrzi.²⁾ Még ezeken kívül is tűntek el községek; nevüket legfeljebb egy-egy pusztta tartotta fenn. Több községnek jelzős neve helyett fennmaradt a pusztta név. Volt pl. Magyar-Dúd, Agyagos-Dúd, Székes-Dúd és Felső-Dúd, most csak egy Dúd van. Ilyen eltűnt községek nevei pl. Abád, Alsófalva, Asszonlaka, Buda, Bálványos, Borostelek, Kis-Bátor, Ekeröttő (= Ökörítő : = ökör-itó = ökör-itató), Déghfalva, (Dégh), Egyházaskerek, Eperjes, Hosszugyarak, Kápolna, Káposztás, Pokolfalva, Pálélése (ma Paulis), stb.

Megszorítja e számot az, hogy Aradmegye területe akkori időben (1561) nagyobb volt, a Marostól délre is volt hozzátartozó rész, s így a községek közül sok a mai Csanád-, Temes- és Hunyadmegye területén is fekehetett, ami azonban a pusztulás nagyságának jellemzésére közömbös dolog.

Ugyanazon lajstrom felemlíti több mint másfélszáz eltűnt magyar

¹⁾ Minthogy Arad városának monografikus leírása e műnek egyik jelentősebb része lesz, egyelőre mellőzzük a város viharos múltjának, jelenlegi lakossága és intézményei megalakulásának előadását, hogy ezt a városnak szánt külön terjedelmes fejezetben pótolhassuk. — ²⁾ Fábrián: Aradm. leírása I. r. 20. l.; Parecz: Aradmegye ismertetése 6. l.

család nevét, a birtokosokét és nagyon sok oly magyar nevét is, akiknek neve eloláhosodott.

A pusztulás helyén új életnek kell vala sarjadni. Állami, gazdasági és hadügyi érdek volt egyaránt az ellenség eltakarodtával és az ország békéjének megszerzésével a pusztaság benépesítése. Így indul meg tehát a telepítés folyamata. Báró *Haruckern* György kezdi meg, Glogovácra és Elekre telepítve elzászi, lotheringeni és württembergi németeket (1724), 1746-ban Aradszentmártonba németeket és kevés számú magyart. Borosjenőben is németeket telepítettek le, Bibics Jakab Szentannán honosit meg németeket.

A magyar telepítésnek ekkor akadunk első jelentősebb kísérletére. Lovászi Mihály telepített 1753-han Pécskára és a hozzátartozó pusztákra (Szindő, Kispereg, Szionda, stb.) hevesi magyarokat, néhány pusztára azonban oláhokat is. 1752-ben Uj-Fazekas-Varsándot szállják meg orosz-házi magyarok.¹⁾

Észrevétlen telepedik meg, terjeszkedik e korban a magaslatokról leereszkedve, az oláhság. Beolvasztó hatása nagy; a magyarság rohamosan veszi át nyelvét és vallását is. A községek magyar nevei elrománosodnak, vagy a legmagyarabb hangzású névvel bírók ma tiszta oláh községek (Jószáshely, Szabadhely, Ménesi, Somoskesz, Seprős, Talpas). — A tótok szintén megszállnak egyes helyeket. Nevezetesebb telepedésük a XVIII. és XIX. században történik, de erről a maga helyén lesz szó.

Arad megye története 1751 után.

A megye megalakulása, illetőleg a marosi határőrvidék bekebelezése után a megye belső élete nagyon mozgalmas volt. A rácság kívándorlása, az oláhság térfoglalása, felekezeti ellentétes törekvések az unio mellett és ellen, agrárius lázítások és lázadások, rablócsapatok garázdálkodása. Forray alispán elrablása teszi e mozgalmasság lényegét.²⁾ A parasztság mozgalma mintegy előjátéka a *Hora-Kloska* lázadásnak, II. József első rendeleteit a megye bizalommal fogadta, csak a német nyelvnek államnyelvvé való emelése ellen szólalt fel, ha nem is tiltakozott, kérve a helytartótanács útján ő felségét, hogy a latint, ezt az ép oly hasznos, mint szükséges nyelvet a közhivatalokban továbbra is fenntartani sziveskedjék.

Mikor a császár 1785. márc. 18-iki rendeletével az országot tiz kerületre osztotta, Arad, Bihar, Szabolcs, Békés, Csongrád és Csanád megyékkel együtt, a *nagyváradi* kerületbe osztatott be. E kerület biztosa gróf Teleki Sámuel lett. Ez időtől kezdve a megye területén (mert

¹⁾ L. Adatok Uj-Fazekas-Varsánd történetéhez. Összeállította Csepregi György 9. l. — ²⁾ Márki: 414—446.

megyéről többé nem szólhatunk), egészen új kinevezési alapon nyugvó közigazgatási rendszer lépett életbe. Ez azonban a maga működési körében nagyon gátolva volt, a felsőbb rendeleteket nem bírta végrehajtani s főleg az adóbehajtás körül merültek fel nehézségek. Zavarások, elégedetlenség, resitsencia jelentkezett mindenütt. Mindezek ellen a megyében lakó rendek ismételten tiltakoztak.

Az erdélyi oláhság forrongása Hora és Kloska idején (1782—85) ide is átterjedt. Rablások, gyilkosságok, az úrilakok felgyújtása (Soborsin felégetése, a Forray-kastély feldulása) napirenden volt. A lázadó rablók azt terjesztették, hogy a császártól jött a rendelet, mely szerint a magyar nemességet mind ki kell irtani. A lázadók már Radnát és Lippát is fenyegették, sőt Aradon is el voltak már a legrosszabbra készülve. Azonban a mozgalom Solymosnál tovább nem terjedt. Itt már a magyar urak fegyveres cselédjeikkel visszaverték a lázadókat, sőt tizet közülök el is fogtak. Ezek után a népet lassan-lassan le lehetett csillapítani. Sok szolgálatot tettek ebben a jobb érzésű gör. kel. lelkészek, kik közül viszont sokan annál inkább bujtogatták a parasztságot. A Körös völgyében is jelentkezett a lázadás. Itt azonban katonai erő nyomta el és fogta el a főbujtogató pópákat. Hogy a körösvölgyi lázadók Világos bástyái között búvóhelyet ne találhassanak, Bohus János összelődöztette a falakat. Végül megjelent a katonaság a Maros völgyében is. 1785 dec. vége felé elfogták Horát és Kloskát, ezzel aztán a lázadás alábbhagyott. Aradban szigorú büntetést szabtak a főbb cinkosokra, a népet viszont nagy tapintattal megnyugtatták.

Zavargások, elégedetlenség, resistencia kerültek újra felszínre. Mindezek ellen a megyében lakó rendek ismételten tiltakoztak.

Az 1787-ben kitört török háború a megye lakosságára nagy terheket rótt. Ujoncokat kellett kiállítania, fuvarozást kellett végezni, takarmányt és élelmet szállítani. A harc sebesültjeit is nagyrészt Arad megyében helyezték el. A terhek csaknem elviselhetetlenek voltak.

Új remények éledtek, szebb napok voltak várhatók, amikor II. József 1790. január 28-án kelt rendeletével helyreállította az alkotmányt. A megyei élet újra kezdődött. Főispánná Almásy Pál lön kinevezve. A megyegyűléseket jobbra alkotmányos sérelmek foglalkoztatták, melyek ellen felírtak a helytartótanács útján.

Alig lépett II. Lipót trónra, azonnal felmentette a királyi biztosoakat és főispáni helytartókat. Almásy hazafias szellemben vezette a megye ügyeit. Választás útján Edelspacher Zsigmond került melléje az alispáni székbe. Az egybehívandó országgyűlésre galánthai gróf Fekete János vezérőrnagy, ki hazafias felbuzdulásában önként ajánlkozott, lön követül kiküldve, követtársául Kázsonyi András választatott. A követi utasítások nem egészen szabadelvűek; némi aggodalmaskodás mutat-

kozik bennök, ámbár, mint Márki találóan mondja: hazafiság, honszeretet sugárzik ki a rendek minden tettéből.¹⁾

Heves vitákat provokált Aradmegye rendei között a temesvári szerb kongresszus ügye, melyen, mintegy a megye háta mögött, teljesen elmellőzve a megye közbenjárását, jelentek meg Aradból is a szerbek kiküldöttjei. Nem akart e kongresszus kevesebbet, mint külön autonómiát a szerbek részére. Az egyik aradi követ, *Tököli Sebő*, szólalt fel leghevesebben a tervbe vett alkotmánysértés ellen, nem kívánva többet a szerbek részére, mint részesedést az őket *Magyarországgal polgárilag egyesítő polgári jogokban és törvényekben*. Felszólalása hiába volt. II. Lipót felállította az illir kancelláriát.

Az országgyűlés egybehivatott, a koronázásra készültek, de ezt megelőzőleg egy kis kanapéprocesszus folyt le. A rendek e miatt a bandérium felküldését elhalasztották. A kir. leiratra Arad követei, a rendek utasításának megfelelően, hol szigorúbb követeléssel, hol pedig az alkotmányos sérelmek elkerülésének előrelátó óvatosságával tették meg előterjesztéseiket. Arad rendei és az őket képviselő követek szinte meglepő politikai bölcsességet fejtettek ki e veszedelmes korszakban.

A francia forradalom eszméi Aradmegyében is találtak lelkes hívekre. Olvasták a francia enciklopedistákat. A vármegye 1794-ben kimondotta, hogy minden polgárnak jogában áll gondolatai szabad közlése, és Martinovicsnak is akadtak társai: Sehy Ferenc színész, Réz József szemorvos és Hirgeiszt Ferenc. Utóbbiakat halálra ítélték, de kegyelmet kaptak.

A francia háborúk terheiben a megye jelentékenyen részesedett. 1792—94-ben nagy summa adót szavaztak meg és ujoncokat is toboroztak. A háboruban több alkalommal kitüntette magát az aradi házi-erzed, a 33. számú gyalogezred.

1797-ben résztvesz a megye nemessége is a híres nemesi felkelésben. Szép csapatot alakítottak, melyet a József nádor maga is megsemmisített. Ekkor időzött a nádor Aradon (1797. nov. 23). A csapat el sem ment a harctérre.

Új fegyverre-szólítás következett be 1800-ban szeptember 4. Ekkor is összeverődött jelentékeny áldozattal az aradi csapat, de a harctérre újra nem mentek.

Országgyűlést ez időben 1802-ben tartottak. Követek voltak Török Albert főjegyző és Edelpacher Zsigmond alispán, utóbbi helyett később Frummer Fülöp. A felsőházban a megyét Almásy Pál képviselte.

1805-ben újabb hadi segélyt szavazott meg a megye.

1) II. 484 l.

1806 elején köttetett a pozsonyi béke. Ezt követőleg a béke idején a megye a maga ügyeivel törődött, utakat épített, községeket szervezett, pusztította a rablócsapatokat. Az 1807-iki országgyűlésen, melyen az előbbi országgyűlés követei képviselték Aradot, több megye azon kérelme került sorra, hogy a magyar nyelv országossá tétessék. A megye lelkesen karolta fel az indítványt s a maga belső életében kezdte is a magyar nyelvet használni.

Ugyanezen időre esik (1807) Károly főherceg, Napoleon nagy ellenfelének, és Ferenc királynak látogatása Aradon.

Az 1808-iki országgyűlésen Arad követei Bittó Albert és Edelpacher Zsigmond, később Lovász Imre voltak. Az aradi nemesség a katonai akadémia céljaira (Ludovica academia) jelentékeny összeget ajándékozott.

1809-ben újra nagy haditerhek neheztek a vármegyére: adó és katonaság. Ez volt az utolsó nemesi felkelés. A háboru nagyon szerencsétlenül végződött.

1811-ben roppant csapás a devalváció. Az ez évi országgyűlésen Aradot ugyancsak Bittó Albert és Edelpacher képviselik. Az utasításban a devalváció-rendelet visszavonása iránti felirat készítése volt foglalva. Mind hasztalan!

Mikor 1812-ben újra ujoncokat kértek (a francia-orosz háboru alkalmából), a megye ellenáll, de a gabona-segítséget megadta.

Az 1813—14-iki francia háborukban a megye a pénzbeli és vérbeli segítséget megadta, ugyanigy 1815-ben is Napoleon száz napi uralma idején.

A francia háboruk két nagy aradi hősnek nevét örökítették meg: b. Simonyi József őbester és Skultéti László zászlótartóét. Simonyi Vadászt és Bélzerindet kapta vitézi tettei jutalmául, Vadászon temették is el, Skultéti sirja az újaradi temetőben van. Egy harmadik aradi hős, a háziezred ezredese, Andrássy Dávid a harctéren esett el.

Ezentul Aradmegye belső élete 1848-ig kevésbé változatos vagy mozgalmas.

1815-ben felépítik a székházat, 1827-ben b. Orczy Lőrincz lesz főispán, 1834-ben a megye tiltakozik Arad városának szabad királyi várossá való felemelése ellen. Sőt körlevelet is intézett a többi megyéhez, hogy tiltakozzanak e kormányintézkedés ellen. Az országgyűlésen elő is fordult a sérelmi eset, de hiába hozták fel. 1835-ben V. Ferdinánd elismerte Arad kiváltságát.

A szigorubb politikai életben Aradmegyének 1825—1848-ig alig volt különleges szerepe, vezető, impulziv szerepe pedig, mint Bars vagy Szathmár megyének éppen nem. 1825—27-ben Kovács János és Bittó Albert alispánok voltak követei. Sérelmi ügyeket és a Részek visszatolásának kérdését szorgalmazták.

1830-ban (szept. 14—dec. 30) a követek, Bittó Albert és Fascho József ellen nagy ingerültség támadt, mivel túllépték az újoncok megajánlásában az utasításokban foglalt praeliminare létszámát.

1832—36-ban követek voltak: Atzél Antal táblabíró és Török Gábor főszolgabíró. Mindkettő szabadelvű férfiú volt. Az utasítások (örökváltás mellett) általában liberálisok. Az erősödő liberalizmussal karöltve jár az ellenzéki szellem erősödése.

Az 1839—40. és 43—44-iki országgyűlésnek Aradot érdeklő kiválóbb mozzanata alig volt. Török Gábor és Csernovits Péter választottak követekül. Utóbbit nagylelkűsége, áldozatkészsége s egyszersmind könnyelmű pazarlása tette Arad egyik leghíresebb férfiává.

Következett az utolsó pozsonyi országgyűlés 1847. nov. 12.—1848. április 11.-ig. Arad követeiként a szabadelvű Bohus János és Biró Imre jelennek meg Pozsonyban. Az utasítások szabadelvűek. A hosszúra elnyúló sérelmi vitában Arad több fontos tekintetben volt érdekelve: így a visszacsatolt Részek követküldési jogát nézve és az administratori sérelem tekintetében. A 48-as törvények révén Aradra nézve nyereség volt a zarándi rész idecsatolása s több vasutvonal tervezésének becikkelyezése. Arad városa egy képviselő küldésére nyert jogot, a megye hat választókerületre osztatott. A többi törvény (népképviselő, közös teherviselés, sajtószabadság stb.) ép oly áldásos volt Aradra, mint az egész országra nézve.

Társadalmi és belső gazdasági téren 1825—48-ig Arad belső életében viszonylag talán gyorsabban kelt ki a mag, melyet Széchenyi elhintett. Csatornák keletkeznek, (Nádor csatorna), lecsapolások történnek, mintagazdaságok keletkeznek (József nádor uradalmi), egyesületek, társaskörök, hitelintézetek létesülnek. Sajnos, katasztrófák is sújtották az éledő megyét: kolera (1831), árvíz (1844). A segélyakció ily alkalmakkor különösen a nők részéről nagyszabású volt.

Látogatások, ünneplések is voltak olykor-olykor. Így különösen István nádor körútja alkalmával (1847).

Az 1848—49-iki események Arad megye rendjét és nyugalmát alaposan felforgatták. A legtöbb érdek, természetes, Arad vára és a város sorsához fűződött. A vár őrsege és a város lakossága között a viszony kiélesedvén, bekövetkezett a véres összeütközés: a város sűrű bombázása, a vár heves és véres ostroma, vérengző utcai harc, ami mind Arad városának történetéhez tartozik.

A megye maga is sok vihart élt át. A hadak átvonulása, járása-keleése, a toborzás, a nemzetőrök sorozása, itt-ott ellenállás és zendülés erősen megviselte Arad megye népét és községeit.

Elsőnek Kisjenőn, Nadabon és Simándon zendült fel a románság, mely nem akart a nemzetőrségbe lépni (szept.). Katonai erővel nyom-

ták el a zendülést és egy időre helyreállott a rend. Októberben Kovaszincon lázadt fel a nép, rabolt és az urakra tört s ugyanakkor Világoson is fellázadt a román nép. Tótváradon és Konopon szintén rabolni kezdett a tömeg. E zendülések elnyomásában ritka eréllyel és szigorral jártak el. Gaál László és Boczkó Dániel feladata volt a rend helyreállítása. Az elfogott főbb zendülőket kivégezték, tizenhárom falut égettek fel, számos foglyot vitettek Aradra a börtönbe. Ezután a megye keleti részén fojtottak el minden lázadást. Guravojt, Acsucát, Kishalmágyot felgyújtották. Nagyhalmágyot bevették és Ternovánál megint szétverték egy csapat lázadót.

November 26-án az ostromló sereg egy részének megint fel kellett vonulnia a Maros völgyén Zámig, hogy Solymoson, Konopon oláh lázadást fojtson el.

1849. kora elején a megye újabb intézkedéseket tesz, hogy a lázadásokat féken tartsa. E hónapban a megye területén nem igen volt jelentősebb mozgalom. Annál nevezetesebb volt a februáriusi *zarándi hadjárat*, melyben Csutak Kálmán őrnagy megvédte a Maros vonalát a délről előre törekvő osztrákok ellen és megfékezte a lázadókat Zöldes, Petris, Soborsin, Valemare vidékén. Halmágyból is kiűzték február 17-én a felkelőket.

Közeledtek a véres harcok végnapjai. Arad ostroma és végül eleste fejezi be a küzdelmet. A megyében ekkor már csend volt. Irtóztatóbb lett a csend az októberi nagy vértanúság után.

Megkezdődött az abszolutisztikus uralom a maga jól ismert rendszerével és intézkedéseivel. 1852. június 16-án I. Ferenc József Aradban időzött.

Nagyon közelebről érintette Arad megyét az úgynevezett *dollár-ügy*. Ennek lényege röviden ez.¹⁾ Egy titkos bizottság alakult, mely feladatának tekintette, hogy Kossuthnak forradalmi kiáltványát az orosz-török háború (1854) küszöbén terjessze. Együttal árulgattak Amerikában készült dollárpénzjegyeket, hogy az érték begyülemlő összeg forradalmi alapul szolgáljon. A dolog kitudódott. Az összeesküvés tagjai ellen, kik túlnyomó számban az aradi minorita-rendház tagjai, paptanárok voltak, rémületes szigorral jártak el. Hosszú évekre terjedő súlyos börtönbüntetést kaptak, melytől 1857-ben szabadultak meg kegyelem útján.

1860-tól kezdve a megye éled, a magyarság vezető szerepe élesen kiemelkedőben van. Az alkotmány helyreállítása után, 1867-ben a megye normális élete kezdődik.

¹⁾ Márki II. 618.

Nagy erőben való gyarapodást jelentett Arad megyére nézve az 1876. XXXIII., 1877. I. t.-c. intézkedése, mely szerint a volt Zaránd megye jelentékeny része Aradba olvasztatott bele. 34 községet nyert a megye a mai halmágyi járásban.

*

Mindezek, miket rövid áttekintésül itt mintegy kivonatkép Arad megye történetéből előadtam, benn foglaltatnak a kitünő történetíró lelkiismeretességével megírva, a Monografia II. részében.¹⁾ Ez a mű azonban csak 1895-ig terjed. Azóta 15 év zajlott le. A megyének azóta is van története. Hadd egészítsük ki egy pár adalékkal a megye legújabb életének történetét.

A megye belső élete. (1895—1910.)

A megye történetének legutóbbi 15 éve a belső fejlődés időszaka. Lassu e fejlődés menete, de szakadatlan. A kultura, a gazdasági élet, a forgalmi utak és eszközök létesítése, a közigazgatás reformjai terén mindenütt a haladás jelenségeivel találkozunk. Az országos politikai élet hullámtorlódása koronkint meg-megzavarta nálunk is a politika iránt immár közömbössé vált megyei belső életet, de itt viszonylag még elég gyorsan, simán és nagyobb megrázkódás nélkül folyt le az a vihar, mely más megyékben gyökeres felfordulással járt. Így a munka, melynek első célja a nemzeti eszme terjesztése s a közjólét, köz-megnyugvás megteremtése, szakadatlanul folyt csendes, észrevétlen folyamatban.

(*Népoktatás*). A nemzeti eszme terjesztésének egyik főtényezője az iskola, a *népoktatás*. Arad megye népoktatásának tüzetes képét kellő alaposággal Arad megye egyik kitünő tanférfia festette meg,²⁾ úgy hogy e páratlan lelkiismeretességgel és szorgalommal készült mű felment bennünket a részletezés alól. De hogy a nagyobb szerű fejlődésnek tényeit leszögezzük, a hivatkozott műből következő adatokat vesszük által.³⁾

1895-ben Arad megyében csak öt állami iskola volt (Csermő, Világos, Ópaulis, Honctő és Máriaradna). 1910-ben az állami népiskolák száma immár 69. A különböző jellegű (állami, községi, felekezeti v. magán 1—2 és több tanerővel bíró) iskoláknál alkalmazott tanítók száma 1885-ben 320, 1910-ben 518.

1895-ben volt 43 magyar tannyelvű iskola 68 tanerővel.

1910-ben „ 126 „ „ „ 304 „

1) Márki: Arad m. és város története I—II. k — 2) Kehrér Károly, kir. segéd-tanfelügyelő: Arad vármegye és Arad sz. kir. város népoktatásügye 1885—1895. —

3) Az adatok a műben ugyan 1885-ből vannak véve, de 1885-től—1910-ig a nemzeti oktatás fejlődése Arad megyében viszonylag nagyon lassu. Abban az évtizedben az államosítás és nemzeti eszme terjesztésén kívül alig történt valami, ami történt, csak szórványos intézkedés volt.

Nem magyar tannyelvű iskola volt 1895-ben 199, 252 tanerővel.

„ „ „ „ „ 1910-ben 158, 214 „

1885-ben a tankötelesek száma 38.156 volt, 1910-ben 47.942. 1885-ben a rendelkezésre álló tanteremek száma 320, beiskolázható 25.600 tanköteles; 1910-ben 518 elemi iskolai tanteremben beiskolázható 41.440 tanköteles.

1885-ben polgári iskola, gazdasági, iparostanonc iskola, óvoda még a megyében nem volt.

1910-ben a népoktatási tanintézetek és tanerők száma: 1 állami polgári fiúiskola (Újszentanna) 5 tanerővel, 3 gazdasági szakiskola 3, 69 állami jellegű elemi iskola 226, 12 községi jellegű iskola 13, 191 felekezeti jellegű elemi iskola 269, 9 uradalmi és magán jellegű elemi iskola 10 tanerővel.

Sötétíti Arad megye népoktatása fejlődésének eme lélekemelő képét, hogy az iskolát nélkülöző tankötelesek száma 1910-ben 13.696. Sok kedvezőtlen körülmény játszott abban össze, hogy ez a felötlő szám a minimálisra apasztható nem volt. A megye tanügyét intéző férfiak jó akaratán bizonyára nem mult. Ellenben ez a nagyobb szerű fel lendülés, a nemzeti szellemű oktatás eme páratlan felvirágzása a megye buzgó tanfelügyelőjének, csejthei *Varjassy Árpád*, kir. tanácsosnak legkiválóbb érdeme. 1910-ben ünnepelte működése 25-ik évfordulóját. Érdemes munkásságát nagy fényvel ünnepelték meg a tanügy férfiai, a megye és város előkelőségei.

Az állami népiskolák nagyobbbrészt az illető községeknek jelentékeny áldozatával jöhettek létre. Részint épületet, részint felszerelést tartoztak adni, néhol állandó anyagi segílyt is biztosítani. A megyei központ e részben jóakarató támogatással hatott közre.

A jelenlegi állami népiskolák száma alig harmada Arad megye községei számának. Itt tehát az előmenetelre nagy tér nyílik. Ismerve a népoktatás jelenlegi vezetőinek lelkesedését, buzgalmát és ügyszeretetét, az államosítás további haladása iránt legnagyobb bizalommal lehetünk. Az állami népiskolák földrajzi elhelyezése nem mutatja eddig a tömör vonalban való előretörést, sem a jobban ekszponált helyek megerősítését, hanem inkább a kínálkozó alkalom megragadását. Most a hézagok töltendők be, hogy a magyarság tömörebb sorban, ellenállhatatlanul hatoljon előre.

A népnevelés előmozdítására szolgálnak a kisededóvók. Arad megyében jelenleg 20 állami és 7 községi kisededóvó áll fenn.

Mezőgazdasági szakiskola 3 van a megye területén: Magyarpécskán, Ópécskán és Székudvaron. E három önálló gazdasági szakiskolán kívül van még a megyében 33 gazdasági ismétlő iskola. Ezek az elemi népiskolákkal kapcsolatosak. Új gazdasági iskola létesítése van tervbe véve Medgyesegyházán és Világoson.

A népoktatás érdekeit szolgálja az újszentannai állami polgári fiúiskola, az aradiakon kívül az egyetlen polgári iskola a megyében. Újszentannán valamikor gimnázium volt. Idő múltán ennek alapja az aradi Bibics-alapu gimnázium részére vétetett át s az intézet Aradra költözött. Így Újszentanna középiskola intézet híján maradt. 1894-ben állították fel

Csejthei Varjassy Árpád kir. tanácsos, Arad vármegye kir. tanfelügyelője.

községi jelleggel a polgári iskolát, mely a régi gimnáziumi (kincstári) épületben nyert elhelyezést. 1901-ben az intézet államivá lett. 1908–9-ben tanulói száma 222 volt. E számadat fényesen igazolja ez intézet fontos kulturális és főképen nemzeti jelentőségét.

Nem kevésbé nagy jelentőségű főleg ipari szempontból az aradi m. kir. állami fa- és fémipari szakiskola. Ennek létesítésében a megyének is jelentékenyebb szerep jutott. A megye állandóan segíyezi évi 600 koronával és e révén az intézet felügyelő bizottságába képviselőt küld ki.

Más irányú, szintén hasznos és céltudatos közmívelődési akció a *népkönyvtárak* létesítése és terjesztése. Ez akciónak főcélja a selejtes és káros hatású ponyvairodalmi termékek kiszorítása erkölcsösebb és tanulságosabb tartalmu művekkel, melyeket a tanügyi kormány juttat az illető községeknek. Jelenleg a megyei népkönyvtárak száma: 11. Következő helyeken van: Arad tanyai (300 koronás), Borosjenő (1000 koronás), Csermő (300 koronás), Gyorok (D. M. K. E. népkönyvtára), Medgyesegyháza (1000 koronás), Körösbökény (500 koronás), Nagyhalmagy (400 koronás), Pankota (1000 koronás), Talpas (700 koronás), Újszentanna (1000 koronás), ugyanitt munkásgimnázium és casinói könyvtár is van, Világos. E könyvtárakat a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa támogatja, de a Kölcsey Egyesület felügyelete alatt állnak. Újabban (1910 végén) a Muzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa Eleken, Székudvaron, Simonyifalván, Honctón és Szapáryligeten vándor népkönyvtárakat létesített.

A *humanitarius érdekek* istápolása, a létező intézmények fejlesztése fontos feladatát képezte a megye közigazgatási tevékenységének. Az aradi megyei közkórházat kibővítették 280.000 korona költséggel. Járványkórházakat építettek több helyütt (Borossebes, Körösbökény), lelegházat létesítettek (Arad), a szegényügyet rendezték (1908), Soborsinban vörös kereszt kórházat alapítottak, melyet a megye 800 koronával segélyezett. Létesült az eleki menház, mint igen nemes intézmény. Ötven szegény számára rendezték be a megye 4000 koronás segélyével.

(*Humánus intézmények, közművelődés*). *Humánus célt* követnek és *közművelődési érdekeknek* szolgálnak a megye rendelkezése vagy gondozása alatt álló különböző alapítványok. Ilyenek:

Cirkvenicai „*László gyermek otthon*“ alapítvány. Néhai József főherceg özvegye, Klotild főhercegnő Cirkvenicán szegény görvélyes és angolkóros gyermekek részére László főherceg emlékére gyógyintézetet alapított. A törvényhatósági bizottság 1897. évi július 12-én tartott közgyűlésében a gyógyintézet javára, egyenként 8000 koronával, két beteg gyermek beajánlása iránti joggal, két ágyalapítványt tett és az intézet fenntartásának előmozdítására azonkívül 4000 koronás alapítványt is megszavazott.

„*Magyar nyelvterjesztési alap*.“ A magyar nyelv használatáról szóló 1830. évi 8-ik törvénycikk hatása alatt a vármegye közönsége 1831. évi Szent-György hava 11-én tartott közgyűlésében határozatilag kimondotta, hogy a megyében lévő számosabb nem magyar ajkú népesség megmagyarosításának sikeresebb eszközlése érdekében a vármegye-béli birtokosok és más hazafiak között gyűjtést indít, és az adakozásokból befolyt összeget a magyar nyelv terjesztése és sikeres oktatására fordítja. A vármegye az ezen gyűjtés folytán keletkezett alapítvány ren-

deltetése tekintetében 1867-ben akként intézkedett, hogy évi 20 forintnyi ösztöndíjban 8 nem magyar ajkú gimnáziumi tanuló részesült, ki a magyar nyelvből jeles előmenetelt tanusított; miután a szóban forgó alapítvány kamatainak felhasználási módja írott szabállyal megszabva nem volt, továbbá miután a tanulóknál a magyar nyelv elsajátítása a jelenleg divó magyar tanrendszer mellett nem érdemnek, hanem feltételnek tekintendő, 1901-ben a törvényhatóság úgy határozott, hogy az alapítvány tőkéje, amely jelenleg 22.160 korona 92 fillért tesz ki, örök időkre és csonkítatlanul fenntartandó, évenkénti kamatjövedelme a fenntartás eszközeiben szükölködő oly népiskolák segélyezésére vagy oly új iskolák létesítésére fordítandó, amelyek nem magyar ajkú községekben keletkeznek és a magyar nyelv terjesztése körül sikerrel közreműködnek.

Népnevelési alapítvány. A megyei fegyencek munka-keresményéből 1870-ik évben 3080 forint 7½ krajcár folyt be. Ezen összegből az 1871. évi április 13-án tartott megyei közgyűlés népnevelési alapot létesített. Az 1889. január 14-iki megyegyűlés a 126/1871. kgy. számú határozat megváltoztatása mellett kimondotta, hogy ezen alap kamatai egyes, a fenntartás eszközeiben szükölködő népiskolák segélyezésére, vagy új iskolák létesítésére fordítandók. A segély egy iskolának legfeljebb öt évre adható ki. Az alap jelenlegi álladéka 17.040 korona 32 fillér.

Az arad-vidéki tanító egylet beadványára a törvényhatóság az Aradon létesített „Tanító Konviktus“ céljaira 20 évre évi 1000 korona hozzájárulást szavazott meg az 1904. évi október hó 31-én tartott közgyűlésben.

„Aradvármegye honvéd főreáliskolai és Ludovika akadémiai, továbbá honvéd hadapródiskolai alapítványai a Muraközy-alapból.“ Aradvármegye törvényhatósági bizottsága 1897. október hó 18-án tartott közgyűlésében elhatározta, hogy a magyar királyi honvéd főreáliskolánál és a honvéd Ludovika Akadémiánál együttvéve egy, a m. kir. honvéd hadapród iskolánál szintén egy alapítványi helyet létesít. — A két alapítvány fenntartásához szükséges 40.000 korona nem állván a megye rendelkezésére, a tőke összeget nem tette le, hanem a 2 alapítványi hely költségeinek fedezésére szükséges évenkénti 1200 és 400 korona, összesen 1600 korona összeg viselésére és kiszolgáltatására kötelezte magát. Az alapítványi helyekre a bemutatás jogát a megye közönsége magának tartotta fenn. A két hely élvezetében aradmegyei illetőségű ifjak részesülhetnek. — 1901-ben a törvényhatósági bizottság a 40.000 korona alapítványi tőke fedezetéről akként gondoskodott, hogy az alább ismertetendő Muraközy József táblabíró és uradalmi felügyelő által 1815-ben 50.000 koronát kitevő alapítványából, amely 1901-ben a ka-

matok felszaporodása folytán 144.963 korona 8 fillért tett ki, a szükséges 40.000 koronát kiharította akként, hogy a fenti két alapítvány „Aradvármegye alapítványa a Muraközy-alapból“ címet viselje.

Muraközy alapítvány. Muraközi és Körömdi Muraközy József Arad-, Fehér-, Nyitra-, Veszprém- és Heves vármegyék táblalabirája, a gróf Eszterházy Imre uradalmainak felügyelője, tekintettel azon körülményre, hogy halálával családjának ősi ága kihal, 1815-ben hagyatékából 25.000 frt. v. p. erejéig alapítványt létesített akként, hogy ezen alapítványi összeget Aradvármegye kezelje és gondozza. Kijelölte, hogy az alapítványi tőke egy része 10.000 forint v. p. külön kezeltessék és ennek kamatai az összeghez csatolandók. Az összegnek kamataiból azon esetre, ha a nemesi felkelés elredeltetnék, egy, vagy, ha lehetséges, két nemes felkelő insurgents a Muraközy család neve alatt állíttassék ki; 10000 frt. v. p. kamatai az ezen felkelő seregbeli katonák esetleges megsérülésük esetében nyugdíjukra, elhalálozásuk után pedig özvegyeik és gyermekeik segélyezésére fordíttassanak. A tőkéből még fennmaradó 5000 v. p. forint kamatai az országgyűlés által évenként megajánlott királyi országos járulék pótlására fordítandók. Ha az alapítványi tőke kamatai ily értelemben felhasználhatók már nem volnának, azon esetben a tőke felének kamatai tőkésítendő, a másik felének kamatai megyei utak, hidak és töltések javítására, továbbá örültek ápolására és szegények temetkezési költségeire használhatók fel. Mint-hogy az alapítólevél rendelkezései a változott viszonyok következtében hosszabb idők óta teljesíthetők nem voltak, 1901-ben a törvényhatósági bizottság az alapítványi összeg mikénti felhasználása, kezelése és rendeltetése tekintetében akként határozott, hogy az alapítványi összegből 40.000 korona kiharítottassék és a már fentebb jelzett alapítvány tőkéjének fedezésére fordíttassék, a még fennmaradó 104.963 kor. 08 fillér kamatai négy egyenlő részben a következő célokra fordíttassék: 1. m. kir. honvéd rokkant tisztok, továbbá azok özvegyei és árváinak segélyezésére; 2. a vármegyei közkórház elmebeteg osztályának fenntartására; 3. elaggott szegény törvényhatósági alkalmazottak és azok családjainak segélyezésére; végül 4. a vármegyei utak és hidak fenntartására. Az utalványozás az alispán hatáskörébe tartozik. Az alapítvány jelenlegi álladéka 106.204 kor. 65 fillér.

Talpai *Kabdebo Kálmán és Sándor* alapítványa. Kabdebo István elhalálozott fivérei: Kabdebo Kálmán volt főszolgabíró és Kabdebo Sándor birtokos emlékére és nevére 1905. október 15-én 10.000 koronás ösztöndíj-alapítványt tett, melynek kamatjövedelmét aradmegyei katolikus vallású középiskolai jóelőmenetelű tanuló élvezze. Az alapítvány kezelője és adományozója a megye közönsége. Jelenlegi tőkéje 10.037 kor. 31 fillér.

Gróf Wenckheim Frigyesné alapítványai. Gróf Wenckheim Frigyesné 1908. február 20-án a borossebesi szegények segélyezésére 20.000, a székudvari szegények gyámolítására 10.000, a szentmártoni szegények segélyezésére 5000 koronás alapítványt tett. A kamatjövedelem $\frac{1}{3}$ -ad része folytonosan a tőkéhez csatolandó, $\frac{2}{3}$ -ad része pedig évenként kiosztandó. Előnyben részesítendők a gyermekekkel megáldott özvegyek. Az alapítványok kezelője Aradvármegye törvényhatósága. Ezen alapítványok jelenlegi álladécai a következők: a borossebesi-é 20.428 kor. 14 fillér; a székudvari-é 10.216 kor. 15 fillér; a szentmártoni-é 5107 kor. 26 fillér.

Boros Béni alapítvány. Az Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak 1896. évi május 17-én volt vezérigazgatójának néhai Boros Béni emlékére és nevére vasuti elsőbbségi részvényekben 20.000 koronás ösztöndíjalapítványt létesített azon célzattal, hogy évenként a részvények után járó osztalék, valamint a takarékpénztári kamatokból 800 korona egy műegyetemi rendes hallgatónak ösztöndíjképen adassék ki. Az alapítványnak 800 koronán felüli évi jövedelme a tőkéhez csatolandó, és ha ezáltal a tőke annyira felszaporodott, hogy annak évi jövedelme 1600 koronára emelkedett, úgy két ifjú részesíthető az ösztöndíjban. Elsőbbségi joggal bírnak a Boros család leszármazottjai, ezek után következnek az aradi és csanádi egyesült vasutak tisztviselőinek fiai, végül Arad vagy Csanádmegyei és Aradvárosi illetőségű ifjak. Míg a nevezett vasutak igazgatósága fennáll, az adományozás joga őt illeti, az utalványozás Aradvármegye törvényhatóságát, mint az alapítvány kezelőjét illeti. Ha esetleg a vasut igazgatósága feloszlik, illetve megszűnik, az adományozás joga szintén a vármegyei törvényhatóságra szállana. Az alapítvány ezidőszerinti tőkéje 30.777 kor. 60 fillér.

Gazdasági érdekű intézkedések voltak a faiskolák létesítése, évről-évre ismétlődő váltakozó helyű állatkiállítások és a nyomásos gazdálkodás behozatala.

A forgalom emelése és a forgalmi eszközök megteremtése tekintetében lényeges a haladás. (Lásd a közgazdasági áttekintést!)

A megye részéről kezdeményezett építkezések közül különösen említendő a megye székházának megszerzése és helyrehozatala. A törzsepület, hol a központi hivatalok voltak elhelyezve és a megye főispánjai ősi hagyományok szerint tartották lakosztályaikat, immár szűknek bizonyult s gondoskodni kellett legfőképpen alkalmas díszes gyűlésteremről, úgyszintén több rendbeli hivatal elhelyezéséről. Hosszú tárgyalások után a megye közönsége megváltotta a régi törvényszéki épületet 140.000 frton és átalakította megfelelően részint hivatalok céljaira, főleg pedig oda telepítette a nagy és díszes gyűléstermet.

Egyszersmind a törzsepület is restauráltatott megfelelően, meg-

maradván eredetileg ebben az épületben a főispáni lakás, melyet azonban Gróf Károlyi Gyula főispánsága idején hivatalok részére foglaltak le. Az átalakítás Steiner József mérnök tervei alapján történt összesen 132.000 korona költséggel az 1900–901-évben.

A megye két épülete közt és a mögöttük levő nagy és mély telek díszes parkká alakítottatott által, mely a város kellő közepén terülvén el, annak egyik dísze. Benne szerényen huzódik meg Erzsébet királyné szobra.

Gyász, részvét, kegyelet. Ami sulyos csapás, vagy vesztesség a hazát és nemzetet érte, a megye közönségének szívét sem hagyta illetlenül. Fájdalmának és részvétének a megye mindig a legszollemsabb formában adott kifejezést. Kifejezte részvétét József főhercegnek László főherceg tragikai halálakor (1895. okt. 14.) és Zsófia főhercegnő és Károly Lajos főherceg halála alkalmával (1897). Legmélyebben rendítette meg a megyét Magyarország nagyasszonyának, bold. Erzsébet királynénak váratlan tragikus elhunyt (1898. szept. 10.). A megye öt nappal később (1898. szept. 15.) rendkívüli közgyűlést tartott. Fájdalmának következő határozatokkal adott kifejezést: A megye részvét-iratot küld fel Ő Felségének a királynak, a temetésen három bizottsági taggal (Báró Bohus Zsigmond, Vásárhelyi Béla és Wittmann János) képviselteti magát a főispán vezetése alatt, koszorut tétet a ravatalra, jegyzőkönyvileg fejezi ki részvétét, megörökíti a nagy királyné emléket, kinek képét a gyűlésterem díszül megfesteti és végül, a gyászév tartama alatt a hivatalos iratokon fekete pecsét használandó.

A király köszönő levele ugyanazon évi október 18-án olvastott fel a megye törvényhatósági bizottsága előtt.

Mély fájdalmát fejezte ki a megye idősb József főherceg halálakor, ki mint megyei birtokos, sokat és nagy szeretettel időzött a megyében, szíves barátságával tisztelvén meg a megye több vezető férfiát.

III. Béla király feltalált hamvainak áthelyezésénél, illetőleg ünnepies temetésén a megye szintén képviselve volt. Kiküldettek: Báró Soly-mossy Lajos, Ortutay Gyula, Beles János és Wittmann János megye-bizottsági tagok.

II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazahozatala országos ünnepén a megye képviseltette magát.

Közelebb érintette a megye közönségét a megye közélete két igen kiváló férfiának elhunyt: Atzél Péter és Vásárhelyi Béláé. Atzél Péter, mint a megye egykori főispánja, halhatatlan érdemeket szerzett a megyei élet fellendítése körül s Vásárhelyi is mindenkor oszlopos tagja volt a megye közéletének.

Ünnepségek, üdvözetek. Az utóbbi tizenöt év folyamán tartott ünnepélyek között egy sem volt oly lélekiemelő és fenséges, mint a millenáris ünnep. A megye önmagához méltóképen ünnepelte meg

Magyarország ezeréves fennállását. A nagy ünnepléshez elég jókor történtek az előkészületek. Már 1896. január elején érkezett le a belügyminiszteri felhívás arra, vegyen a megye is részt ama fényes bandériumban, mellyel a nagy nemzeti emlékűnap alkalmával diszfelvonulást készülnék rendezni Vágó Pál festőművész tervezete szerint. A megye ez ügy elrendezésére a főispán elnöklete alatt bizottságot küldött ki, mely a következő tagokból állott: Báró Bohus István, Gróf Károlyi Tibor, Báró Solymossy Lajos, Dr. Takácsy Sándor, Vásárhelyi Béla, Gróf Wenkheim Frigyes, Gróf Zselénszky Róbert és az alispán. Az ugyanazon évi országos bandériumi diszfelvonulásban Arad megye részéről tényleg résztvettek: Gróf Károlyi Gyula, Gróf Károlyi Ferenc, Gróf Károlyi Antal, Gróf Zselénszky Róbert, Báró Solymossy Lajos, Báró Bánhidya Antal és Dr. Takácsy Sándor.

A megye május 11-én tartotta a történeti nevezetességű diszkozügyűlést. Fényes közönség gyűlt egybe, a hangulat lelkes és örömteli volt. Az urak diszmagyarban, a nők nemzeti jellegű diszöltözékben jelentek meg. Az elnöki széken Szathmáry Gyula alispán foglalt helyet, ki rövid, de meleg hangu megnyitó beszéd után felkérte az ünnepi beszéd megtartására a megye költői lelkületű, ékes tollu és ékes szavu főjegyzőjét, Dálnoky Nagy Lajost.

E beszéd egyike a legszebbeknek azok közül, melyek annak idején az országban elmondattak.

Tartalmas történeti áttekintés után a beszéd így végződik: „Külső harcaink, önfentartási küzdelmeink között is mindig nyitva álltak kapuink az emberiség s a civilizáció vívmányai előtt. Ép úgy, miként ha kellett, fennen lobogtattuk a szabadság zászlóját. Megtépvé sokszor hoztuk vissza, de szégyenfolttal soha.

Ha most egy ezredév öröme, szenvedése, dicsősége és tanulsága után hazánkban, édes otthonunkban örömmel látjuk, hogy őseink munkaverejtéke s szívük tüzeének feláldozása nem esett hiába: óh hagy hangozzék el emléküik oltárán a fogadalom, hogy minden munkásságunk, tevékenységünk a hazáé legyen. A hazáé, amelyet bölcsejében annyi küzdelemmel vívtak ki s fejlődésében annyi áldozattal tartottak fenn. S ha gyengeségből csak percre is ingadoznánk, jelenjen meg szellemük előttünk: vezetve, buzdítva, lelkesítve, mint egy ezredév előtt!

Legyen meg a nemzeti érzület és büszkeség tudata úgy az egyesek szívében, mint a nemzet akaratanak nyilvánulásaiban. A szeretet és türelem erényét szívünkbe, a mértéktudás bölcsességét elménkbe oltva, törpítő pártviszály, kicsinyes meghasonlás s egymás szándékainak tisztaságában való gyanusítás kizárásával, a múltból merített tanulsággal lépünk a jelenbe s a múltból merített hittel bízzunk a jövőben.

A közélet mindennapi teendői által el nem foglalt időnk, a lehetőséghez képest, szenteljük szűkebb hazánk, a közszabadság egykori védbástyáinak egyike, szeretett vármegyénk ügyei iránti érdeklődésnek, önkormányzata fejlesztésének, s a vezetése élén állott buzgó férfiakról s a bár csak egyszerű munkásként, de becsülettel működött elődökről hálásan megemlékezve s példájukat követve, tökéletesítsük igazgatásában a jót, javítsuk a hibát; s ha tudtuk szeretni, ha tudtunk sokszor védszárnyai alá menekülni hatalma fénykorában, az új irány eszméinek hatása alatt se vonuljunk tőle el; közöny, elfogultság, a képzelet által megsokszorosított bajok feletti csüggedés miatt.

Ily fogadalmak mellett egy új ezredévnek hajnalán büszke öntudattal s reménnyel tekinthetünk jövőnkbe. Büszke öntudattal, mert egy ezredév történeti fejlődésén alapuló alkotmányunk, a törvénybe iktatott jogaink tudata bizalmat önt szívéünkbe, szívósságot akarattunkba, reménnyel, amelynek első sugara onnan száll felénk, a ki alkotmányunk s jogaink legelső védője, a legelső magyar ember: a Király.

Igen! mert hazánk legszentebb ereklyéje, a szent korona rajta, oly fön ragyog, a kit, a nemzet szeretetében összeforrva, törhetlen hűség, alattvalói ragaszkodás övez, a kit jó s balsorsban egyaránt csak egy gondolat, az ország jóléte, s csak egy szándék, népei boldogítása vezérel: a ki szeretetünk eszményies gondviselésszerű alakja: Felséges Királynénkkal együtt — nyelvünket beszéli, bánatunkat érzi, bánatunkban való részvétünk mélységét megérti s a kinél koronás királyaink között nem volt senki, a ki alkotmányos fennállásunkért többet tett volna; senki, ki a törvény s jog tiszteletében felülmulta volna; senki, ki a nemzeti munka, békés fejlődés, szellemi és anyagi haladás terén részét annyira kivette volna . . . senki, ki a nemzet szívét annyira meghódította volna.

Óh, szálljon kiapadhatatlan hálánk, fokozott lelkesedésünk feléje, a ki lelki nagyságában az új ezredévbe oly méltón vezeti át a nemzetet. Milliók őszinte hódolata aranyozza be dicső napjait s emelje bizalmát az ősi erényben. Fény legyen nevén, áldás életén! Éljen! Éljen a Király! Éljen a Haza!"

A közönség meleg ovációban részesítette az ünnepi szónokot. A közgyűlés ezután elhatározta, hogy Ő Felségéhez a királyhoz hódoló feliratot intéz és kimondotta, hogy az ünnepi beszéd jegyzőkönyvbe foglaltassék.

Egyéb intézkedésekkel is megörökítette a megye a millenáris év emlékét. A segéd- és kezelő-tisztviselők egy havi fizetést kaptak ajándékkul, a községi jegyzőknek a millenáris év négyszeresen számított be.

Ugyanezen évben a megye díszes küldöttséggel képviseltette magát a Vaskapu megnyitásánál.

Egy másik lélekemelő ünnepély folyt le a vármegye törvényhatósági bizottsága gyűléstermében 1898-ban, amikor a megye is megünnevelte a 48-as törvények szentesítésének ötvenedik évfordulóját. Április 11-én volt a díszközgyűlés, melyen az elnöki székben az ünnepi beszédet Fábián László főispán tartotta.

A megye minden alkalmat megragadott, hogy loyális érzelmeinek, amikor alkalma nyílt, kifejezést adjon. Hódoló feliratot intézett Ő Feltségéhez a budapesti tíz szobor felállítása alkalmával (1897. okt. 18.) és üdvözölte József főherceget, mikor leánya, Dorottya főhercegnő jegyet váltott Orleansi Fülöp herceggel.

Kossuth Lajos születése századik évfordulóját (1902) és Deák Ferencét is (1903) a megye méltó módon ünnepelte meg.

Adózás. A megye belső élet mozgalmasságának, a fejlődés és haladás fokmutatója nagyrészt a megye pénzügyi helyzetének változása progresszív vagy retrográd irányban. Az adóteher, a közadózás a szükségletek emelkedése vagy csökkenése szerint alakul. A szükségletek növekedése a haladás szükségszerű követelménye. A stagnáció e téren egyszersmind a közigazgatás fejlődési fennakadását jelentené. Az adózás emelkedése azonban a gazdasági viszonyok figyelembevételével, Aradmegyében lassu, mérsékelt lépésben történt.

Év	megyei pótdadó ‰-a	kirótt összeg	befolyt összeg
1895-ben	2‰	60859 K. 48 f.	46512 K. 20 f.
1900-ban	5‰	112376 K. 23 f.	109816 K. — f.
1905-ben	3½‰	96687 K. 77 f.	95287 K. 53 f.
1910-ben	4½‰	105040 K. 90 f.	104823 K. 21 f.

Az adó hirtelen emelkedését 1898. évben a sajnálatos Kriván-féle sikkasztás és lopás okozta. Ennek a szenzációs esetnek, mely a megye közéletére katasztrófaszerűleg sújtott le és annyi jeles ártatlan férfiút tett áldozatává, lényege következőben állott:

1898. aug 20-ika körül rájöttek, hogy a megye gyámpénztárából nagyobb értékű Almay Olivér tulajdonát képező földhitelintézeti talajjavítási záloglevelek hiányzanak. Aug. 22-ikére rendkívüli közgyűlést hívott össze Fábián László főispán. Dálnoky Nagy Lajos h. alispán tett jelentést a gyámpénztárban előfordult sikkasztásról, illetőleg, mint utóbb kitént, lopásról. Egy csomagban volt földhitelintézeti záloglevél, ezek közül csak a fedőlapot képező záloglevél maradt meg, a többi helyett diósgyőri merített papiros volt található. Eltűnt 259,000 ft névértékű értékpapír. A főpénztárnok, Kriván János, szabadságon volt és Aradról távol. A felelősség terhe tehát első pillanatban az őt helyettesítő ártatlan tisztviselőket sújtotta. A belügyminiszter Vajda Ottó miniszteri tisztviselőt küldötte ki számvizsgálatra. A rovancsolás következő hiányokat derített ki:

bélyeg	8·52
értékpapír	288.769·—
készpénz	33.263·46

Megtérült a hiányból a sikkasztó gyámpénztáros egyik rokona révén 16.300 frt. és így a sikkasztott végösszeg: 305.740 frt. 98 kr. volt. Későbbi tüzetes vizsgálat megállapította, hogy az elsikkasztott összeg 773339 kor. 12 fillér volt. Ezen hiány fedezésére a törvényhatóság 1898-ban a megyeház építési alapból 120.000, az egyéb alapokból 490.000 koronát vett kölcsön. Ezen kölcsön és kamatai visszafizetésére 2°/_o-os pótdadó vétetett igénybe. 1903-ban a vármegye még 339215 kor. 47 fillérrel tartozott a gyámpénztárnak. Az 1898-ban a vármegyei alapokból felvett 490.000 kor. kölcsönből pedig még 372.106 kor. 22 fillér állott fenn. Ennélfogva a megyegyűlés 1904. február 13-án elhatározta, hogy az ügy végleges rendezésére 692.106 kor. 22 fill. kölcsönt vesz fel, a melyet 1904. évtől számított 26 év alatt 43.600 kor. annuitás mellett törleszt a már jóváhagyott 2°/_o-os megyei pótdadó igénybevételével.

Az elsőkött gyámpénztárost elfogták és a bíróság 8 évi fegyházra ítélte.

Ha ezen, Arad megyét ért katasztrófának némi jó következéseiről szólhatnánk, azt kell felemlítenünk, hogy ez eset hatása alatt lőn a megyei pénzkézelés és számvitel államosítása megvalósítva.

Társadalmi kérdések. A megye, noha általában öncélú közigazgatási szervezetnek tartják, nem zárkozott el sohasem a társadalmi eszmearamlatok elől. Erkölcsi kötelességének tartotta mindig, hol erkölcsi vagy humánus érdekek védelméről van szó, a maga pártoló vagy tiltakozó szavát felemleni. A párbaj-mánia ellen tiltakozott 1903-ban, felirt az országgyűléshez az alkoholelles mozgalom támogatására, felirt 1907-ben a húsdragaság enyhítése érdekében és felíratot intézett 1907-ben a korcsmák vasárnapi zárva-tartása ügyében, sőt erre szabályrendeletet is készített.

Politika. Mióta a kormányzati hatalom és az ellenőrzés joga a legfelsőbb kormányhatóság kezében oly teljes mértékben összpontosult, a megye politikai jelentőségét nagyon is alábecsülik. A hajdan óriása megkötözve hever az újkor titánja: a központi hatalom lába alatt. Valójában azonban ez csak látszat. A bilincsbe vert óriás ereje lap-pang, de megvan; s a szunnyadó erkölcsi erő, a *kimutatott bátorság*, még mindig a fölény biztosítékául vehető. Így mutatkozott ez azon nagy megrázkodások közepett, melyeken az ország a 20-ik század első évtizedének épen dereka táján (1905—906) általment.

Arad megye sohasem tartozott a jellegzetes kuruc vármegyék közé. A török-szakad ellenállás vagy irreális politikai fantomok haj-

szólása Arad megye földjén ismeretlen. Mérséklet és loyaltás, szerencsésen elvegyülve büszke önézettel és függetlenséggel, volt mindenkor a megye közszellemének kitünőbb sajátossága. Udvaronc főispánt, gerinctelen hivatalnoki kart hosszú történeti idők folyamán sem találunk Aradban. Viszont akármely politikai pártnak kedvezett itt a választás esetlegessége, szélsőséget egyik sem követett. Nem felelték soha ama bölcs mérsékletnek útját, mely elbizakodásában a vesztes féltől bűnbánatot nem kíván és megbecsüli az ellenfél erkölcsi erejét, sokszor igazát is. Ily közszellem uralkodván, mintegy magától értetődő, hogy Arad megye minden felmerült kérdésben demokrata liberális eszmék, a *szabadelvűség* zászlója alá állott.

1895-ben az egyházpolitikai harcokban a törvények mellett nyilatkozott meg a megye közvéleménye. Ugyanezen évben abból az alkalomból, hogy Agliardi nuncius illetéktelen beavatkozását Magyarország belügyeibe Bánffy Dezső oly erélyesen utasította vissza, a megye a miniszterelnök üdvözlését határozta el.

Sajátos vonása a megyei szervezet működésének, hogy magát első sorban öncélnak tekintve, a saját körében törekszik maradni, a maga feladatait iparkodik megoldásra juttatni. Az országos érdeket illető kérdésekbe, nagy nemzeti mozgalmakba, incidentaliter, bizonyos külső alkalomszerűség kapcsán, többnyire valamely testvér-municipium ösztönzésére s csak nagy ritkán mint kezdeményező is, szokott beleszólani. Szórványosan mindig szerepel tehát a megyén a politika, de csak alkalomról-alkalomra.

Állandóbban, meglehetősen zajos életet keltve, uralkodott a megye forumán az országos politika az 1903—906-ig tartó időszakban. Mintha megújulna a régi megyei élet s felhangzana újra a „non possumus.“ A A vis inertiae azonban nem fásult némaságban, hanem hangos tiltakozásban jelentkezik. Már 1903-ban megtagadja az ujoncjutalék kiállítását. Nagyobbszerűvé lesz a küzdelem 1905-ben. A megye az agitátorius útra lép. Az április 27-iki közgyűlésen Friebeisz Miklós és társai azt indítványozzák, kéressék meg feliratilag az országgyűlés, hogy írjon fel a királyhoz „az ország nemzeti követelményeit és gazdasági előrehaladását célzó eszmék megvalósítása érdekében.“ A gyűlés az indítványt elfogadta azzal, hogy a többi megye is felkérendő azonos tartalmu felirat felterjesztésére.

Kinevezték a Fejérváry kormányt. A július 3-iki közgyűlésben lön ez bejelentve. A megye „aggodalommal fogadja a nem parlamentáris kormányt, nem viseltetik iránta bizalommal, a törvényellenes rendeletek foganatosítását a tisztviselőknek megtiltja, ujoncot nem állit ki, a tisztviselőknek, ha elmozdíttanak, teljes anyagi és erkölcsi elégtételt biztosít a (1905. július 3. 710. sz.). Egyuttal kiküld a megye egy

harminc tagu bizottságot a tisztviselők működésének támogatására.“ A bizottság tagjai voltak: Czárán Márton, Csernovics Diodor, Fábíán László, Fribeisz Miklós, Heinrich Sándor, dr. Lázár Zoárd, Nachtnebel Ödön, Purgly László, br. Solymossy Lajos, Szathmáry Gyula, Vásárhelyi Dezső, Vásárhelyi József, Seidner Bernát, br. Bohus Lajos, Konopy Kálmán, Habereger György, Oncu Miklós, Wittmann János, Kinczig János, Králitz Gyula, Cselkó Árpád, Récsy Miklós, Hamsea Ágost, Mahler György, Dálnoki Nagy Lajos, Schill József, Nachtnebel Gyula, Keresztes Gyula és Verzár Márton.

Az új miniszterelnök mérsékletre és engedékenységre inti a megyéket. Arad megye *kiéleztetten* adja meg az intő szövegre a választ. Szeptember 14-én (1905) kimondja, hogy: miután Arad vármegye törvényhatósága sem törvényes teendői szempontjából kioktatásra, sem hazafiság tekintetéből irányításra nem szorul, az *intő szöveget* fölött napirendre tér és azt levéltárba teszi.

Szeptember közepétől október végeig, a nagy országos izgalom dacára is némi szünet állott be. A megye főispánja, a nagy népszerűségnek örvendő és köztiszteletben álló Urbán Iván, a megye egyik legkitünőbb férfija, napról-napra várta a felmentést, mert lemondását régebben adta volt be. Végre leérkezett a felmentés s egyszersmind az új főispán kinevezése. Az október 30-iki közgyűlésnek lőn mindez bejelentve. A megye végtelen sajnálattal látta Urbán Iván főispánt székéből távozni, melyet annyi fénnel és díszel töltött volt be. A kormány leirata kapcsán a megye elég harcias és bátor határozatot hoz, mintha a régi multból szólalna meg egy hang: A megye törvényes alapon állott és fog állani a jövőben is. A rendeleteket törvényesség szempontjából elbírálja, kijelentve, hogy a törvénybe ütközőket nem hajtja végre és a tisztviselőket is eltiltja a végrehajtástól.

A közgyűlést előkészítő állandó választmányi gyűlés okt. 28-án ily értelmű javaslatot készített elő és a megye többsége szószerint elfogadta. Nem volt hang a javaslat ellen, csak a nemzetiségiek, Pop Cs. István és Suciú János nyilatkoztak ellene.

Az új főispán, kinek kinevezését az október 28-iki gyűlésen bejelentették, Vásárhelyi Béla volt.

A kormány szempontjából valóban igen szerencsésnek mondható ez a választás, de ép úgy a megye szempontjából is. Vásárhelyi Béla igen előkelő törzsökös aradi családnak volt sarja és életének java részét a város és még inkább a megye ügyeinek szentelte volt. Szolgált a közügyet önzetlenül, puritán becsülettel. Mindenkor a bölcs mérséklet javalója volt. Tiszta jelleme, demokratikus gondolkodása és jószívűsége sok tisztelőt és jó barátot szerzett neki. Az aradi közéletben tehát igen erős volt pozíciója. Rang- és címkórság, méltóság-hajhászat nem zavarta

lelke egyensúlyát. Ép azért váratlan, senkitől meg nem sejtett kinevezése legjobban lepte meg legbizalmasabb barátait, ezek között első helyen Institóris Kálmánt, a város akkori polgármesterét. Tőle tudom, és részéről fel vagyok hatalmazva annak megírására, hogy Vásárhelyi nagy önfeláldozással, kifejezhetetlenül nagy önmeggyőzéssel vállalta a formálisan reá oktrojált méltóságot. Tudta, mi vár reá: népszerűtlenség, sokoldalú elítélés, sokak részéről megvetés és néminemű részben

Dr. Dálnoki Nagy Lajos, alispán.

az inzultusok hosszú sora is. De feláldozta magát. Sokkal jobban szeretete szülő megyéjét — városát, semhogy fel ne áldozta volna magát. Mert tudta, mi következik, ha ő nem következik. Oly zavar, oly belső harc, a társadalmi és közéletnek oly feldúlása, minőt Arad megye és városa egykönnyen nem heverhetne ki. El volt tehát szánva az áldozatra, noha tudta, hogy majd szenvedéssel jár.

Lehet mondanunk, hogy a megye a mérséklettel honorálta Vásárhelyi önfeláldozását: nem tiltakozott, hanem csak bizalmatlanságot fejezett ki, nem is a személy, hanem a kormány és — „a végrehajtó hatalom képviselője“ iránt. A beiktató gyűlést nov. 4-ikére tűzték ki. E napon a gyűlés ugyan zajos tüntetés között folyt le, de minden a kellő törvényes forma betartásával. Dálnoki Nagy Lajos alispán elnökölt. A

belügyminiszteri leirat felolvasása után a közgyűlés elhatározta, hogy „a korábbi bizalmatlanság fenntartása mellett“ az esküt *kiveszi*. Vásárhelyi letette az esküt. Ezzel a gyűlés véget ért.

A beiktatás után csak néhány nap múlt el türethető csendben. Annál zajosabb idők következtek ezután. Leérkezett a honvédelmi miniszternek hires leirata, mely a póttartalékosok behívását rendelte el. Schill József megyei főjegyző, az alispán távol lévén, bátor felterjesztésében kijelentette, hogy a rendeletet nem hajtja végre. A miniszter Dálnoki Nagy Lajos alispánt utasította a rendelet végrehajtására. A helyzet kínos és válságos. Az alispán szintén megtagadta a végrehajtást s a közgyűlés elé óhajtotta vinni az ügyet. A közgyűlés határozatának előkészítésére december 2-án a harmincas bizottság is ülést tartott. Ez a törvényhatóság kebeléből kiküldött bizottság bizalmat szavazott az alispánnak és kijelentette, hogy a tisztviselők felfüggesztése esetében a felfüggesztettekről gondoskodni fog s fizetésüket a tagok részéről hazafias áldozatként megajánlott összegből fogja folyósítani. Az e célra jegyzett összeg 275,100 korona volt.¹⁾

A rendkívüli közgyűlést december 6-ikára hívta össze az elnöklő főispán. Vásárhelyi kellő rezervával és tapintattal viselkedett, de a megye határozata bátor és erélyes . . . „A megye — úgy mond — *megdöbbenéssel* értesül arról, hogy a kormány törvényesség leple alatt az országgyűlés ujonczmegajánlási és illetve megtagadási jogának kijátszására törekszik. Aggodalommal látja a megye azt az intézkedést is, hogy az *eddig gyakorlattól eltérőleg* történik a behívás, mert a lakosság zaklatására és veszélybe döntésére alkalmas. Meggátolni ugyan nem tudja, mindazonáltal hazafias kötelességének ismeri, hogy ezen alkotmánysértő kormányintézkedés ellen felszólaljon és az országgyűlés képviselőházához tiltakozó feliratot intézzen.“

E szigorú nyilatkozattal fejeződött be egyszersmind a megye kuruc háborújának időszaka. A következő év első hónapjai a beligazgatás csen-

¹⁾ Aláírtak: Biró Kálmán 5000, Blaskovich Ernest 10.000, Báró Bohus L. 5000, id. Bolyos Mátyás 1000, Cselkó Árpád 2000, Czárán Márton 10.000, Dálnoki Nagy Lajos 5000, Grosz József 1000, Heinrich Sándor 3000, Kabdebo Károly 3000, Kabdebo Lajos 3000, Kabdebo István 5000, gróf Károlyi Gyula 20.000, dr. Keresztes Gyula 10.000, Kintzig János 10.000, Konopy Kálmán 5000, Kövér Márton 10.000, Králitz Gyula 5000, dr. Králitz Lajos 4000, dr. Lázár Zoárd 7000, ifj. Mahler György 10.000, Mairovitz Mór 2000, Mayerhoffer Lajos 500, Mezey Béla 1000, dr. Mittler Izidor 200, Nachtnebel Ödön 20.000, Nachtnebel Gyula 1000, Purgly János 20.000, Purgly László 30.000, Récsy Miklós 2000, Schill József 5000, Seidner Bernát 3000, Szathmáry Gyula 4000, váradi Török Gábor 5000, váradi Török Gyula 5000, Urbán Iván 10.000, Vásárhelyi József 10.000, Vásárhelyi Dezső 10.000, Wittmann János 5000 koronát. Összesen 275.100 korona. Adakozásban a Függetlenség hirlap útján befolyt 30 korona. Öry Aladár adománya 25 korona készpénz. A kötelezvények beváltására később nem volt szükség.

des munkájának voltak szentelve. Semmiféle felfüggesztés vagy retorzió nem következett be. Az országos zavarokból való kibontakozás mindinkább közeledett. Az április 17-iki közgyűlés már értesült a Wekerle kormány kinevezéséről s az országgyűlésnek május 19-ikére való összehívásáról. Ezzel az alkotmányos küzdelem be volt fejezve. A törvényhatósági bizottságnak első kötelessége volt, hogy hálóját kifejezze

Gróf Károlyi Gyula, főispán.

s jegyzőkönyvileg megörökítse azok irányában, kik a lefolyt küzdelmes korszakban a tisztviselők mellé állva, nagyobb anyagi áldozatra kötelezettséget vállaltak.

1906. május 7-én már tudomásul vette a megye közgyűlése az új kormány kinevezését, Vásárhelyi Béla felmentését s egyszersmind gróf Károlyi Gyula főispáni kinevezését. Ez utóbbi különös örömmel és nagy bizodalommal töltötte el a megye társadalmát. Tudták róla, hogy nagy befolyású főúr s mint a megyének nagybirtokosa, a terhes méltóságot inkább hazafias áldozatból, mint magának a méltóságnak előkelő voltáért vállalja. Az installáció 1906. május 15-én folyt le. Az elnöklő alispán lendületes beszéde után kivették az esküt s az új főispánhoz Schill József megyei főjegyző intézte a beszédet. E beszéd leghívebben tük-

rözteté vissza a megye közszellemét. Kiemelkedik benne annak hangsúlyozása, hogy a megyét mindenha *demokrata* szellem lengette át és kívánja, a közelmúlt események tanulságát leszűrve, *megfelelő módosítások* mellett a megyének régi jogaiba való visszahelyezését. Az új főispán beköszöntő beszéde meleg és igen rokonszenves megnyilatkozás volt. Kiváltképen óhajtja a békés fejlődést előmozdítani és a köznek javát párt-, vallás-, nemzetiség- és osztálykülömbörségre való tekintet nélkül szolgálni.

Schill József, főjegyző.

Mindkét beszédet szószerint jegyzőkönyvbe foglalták. A beiktatás külsőleg is nagy fényel-díszsel folyt le. Küldöttségileg képviseltették magukat Békés, Csanád, Krassó-Szörény, Temes és Torontál vármegyék, Temesvár és Hódmezővásárhely városa.

A koalíció uralmának időszakában a megye belső életében a politika nem igen kísért többé. Legfeljebb ha egy testvér municipium hoz átiratban szóba egy-egy politikai kérdést, mely rövid úton pártolással, vagy egyszerű tudomásvétellel nyer elintézését. Kolozsvár város indítványához hozzájárulva, felír a megye az országgyűléshez az alkotmány biztosítása érdekében (1906 okt. 24), Sopron átirata értelmében a hadügyi költség emelése ellen, Szeged indítványára a progresszív adó érde-

kében (1907 ápr. 23), de már a sajtószabadság szabályozását (a nemzetiségi üzemek fékezésére) célzó indítványt a megye egyszerűen csak tudomásul vette.

A koalíciós kormány lemondásával újabb aera kezdődött a megyében. A pártállás, pártprogramm, minden gyökeresen megváltozott. Újabb alakulat jelentkezik minden téren. Károlyit sajnálattal látták távozni főispáni székéből, viszont szíves örömmel látták Urbán Ivánt oda visszatérni. Közmegnyugvást keltett kinevezése.

Néptömegekben a politika nagyobb mozgalmasságát rendszerint a választások keltik. Izgalmas periodusok ezek, sok minden szabadjára engedett szenvedélyekkel. Arad megye politikai életét az is jellemzi, hogy nincsenek őskerületek, vagyis olyanok, amelyeknek politikai érzülete vagy meggyőződése változhatatlan és hozzáférhetetlen volna. Ugyanabban a kerületben egyszer ilyen, másszor amolyan pártállású képviselőt választanak, a választás és küzdelem esélyei szerint.

1895—1910-ig aradmegyei képviselők következők lettek:

1896—1901.

Borosjenő:	br. Solymossy Lajos	szabadelvü párti
Kisjenő:	gr. Wenckheim Frigyes	nemzeti párti
Jószáshely:	Ortutay Gyula	szabadelvü párti
Pécska:	Issekutz Marcell	” ”
Radna:	Beles János	” ”
Szentanna:	Wittmann János	” ”
Világos:	dr. Takácsy Sándor	” ”

1901—1905.

Borosjenő:	br. Solymossy Lajos	szabadelvü párti
Jószáshely:	Szombathy György	” ”
Kisjenő:	br. Bánhidly Antal	” ”
Pécska:	Vásárhelyi László	” ”
Radna:	dr. Vancsó Gyula	” ”
Szentanna:	Wittmann János	” ”
Világos:	gr. Zselénszky Róbert	” ”

1905—1910.

Borosjenő:	dr. Suciú János	nemzetiségi
Jószáshely:	Szombathy György	szabadelvü
Kisjenő:	Russu Sirianu János	nemzetiségi
Pécska:	Herczeg Ferencz	szabadelvü
Radna:	dr. Vancsó Gyula	”
Újszentanna:	Rauchbauer Nándor	függetlenségi
Világos:	Pop C. István	nemzetiségi

1906—1911.

Borosjenő :	dr. Suciú János	nemzetiségi
Jószáshely :	Oncu Miklós	„
Kisjenő :	dr. Lázár Zoárd	függetlenségi
Pécska :	Vásárhelyi Dezső	„
Radna :	Goldis László	nemzetiségi
Újszentanna :	ifj. Mahler György	függetlenségi
Világos :	Pop. C. István	nemzetiségi

1910—1914.

Borosjenő :	br. Solymossy Lajos	munkapárti
Jószáshely :	Almay Olivér	„
Kisjenő :	gr. Wenckheim László	pártonkivüli
Pécska :	Herczeg Ferencz	munkapárti
Radna :	dr. Tagányi Sándor	„
Újszentanna :	Wittmann János	„
Világos :	Pop C. István	nemzetiségi

Nemzetiségi mozgalmak. Arad megyében, ha nemzetiségi törekvésekről számolunk be, alig lehet más nemzetiségről szó, mint a román-ságról, mely összezsúfoltan és tömören lakja a megye keleti, szigeteken, meg-megszakítva, a megye déli részeit. A német szívósan ragaszkodik a magyar állameszméhez és nagyon magyarosodik, a szerb különösebb aspirációkat nem táplál, magyarosodik és megbecsüli szabadságait; szervezett, törekvéseiben céltudatos csak a román. Mi e törekvések végcélja? A magyar állam-egységet megbontani? Ily kemény váddal frivol módon illetni őket kétségbevonhatatlan bizonyíték híján alig merné valaki. Lehet, hogy valamikor ez ábránd is ébred. Jósolni nehéz. De bizonyos, hogy az erőgyűjtés, az anyagi és szellemi tőkének tervszerű gyarapítása most folyik. Mindent elkövetnek, hogy a román hatalom, befolyás és túlsúly érvényesülhessen. Hitelintézketeik szaporítása, földszerzéseik, birtokvásárlásaik, telepítéseik egy előttük magas célt szolgálnak. Román öntudatukat az agitáció növeli, erősíti. Mindenemű választásnál a román szempontnak kell irányítani, akár képviselőválasztásnál, akár megyei tagsági választásoknál, akár hivatalok betöltésénél. Minden, mit a magyar állam vagy akár csak a magyar társadalom tesz, a maga szuverénitása megóvására, a románság körében rögtön megtermi az ellenhatást. Tiltakozás, gyülekezés és agresszivitás román részről rá a felelet. A megyének ez utóbbi másfél évtizedben többször volt alkalma a román velleitasokkal szembe kerülni.

1901-ben Háromszék vármegye átirt, akciót indítva meg az 1868-iki nemzetiségi törvény módosításának érdekében. Az állandó választmány

javaslata a módosítást célzó felirat készítését ajánlotta. Veliciu Mihály a napirendre térést kívánta s névszerinti szavazást kívánt. Ez megtörténvén, a megye 142 szavazattal 50 ellenében kimondotta, hogy: Miután az 1868. évi 54. t. c. mint 33 év előtti alkotás sok tekintetben módosítást igényel, törvényhatóságunk annak olyan módosítása iránt tesz felterjesztést, hogy általa a magyar állam érdekei és azok keretén kívül a nemzetiségek jogos kívánalmi kielégítést nyerjenek. (1901. jun. 28.)

Szathmáry Gyula, Arad megye nyug. alispánja.

1902-ben Pozsony megújítja Háromszék megye előző évi indítványát s a megye megismétli 1901-iki határozatát.

1903-ban nehéz harcot kellett megvívni a román törekvésekkel. Veliciu Mihály és társai indítványozták, hogy az 1868. 54. t. c. értelmében a megyei jegyzőkönyvek a magyar mellett románul is vezetessenek. Az indítvány az állandó választmány elé került, melynek véleménye ez volt: Az április 22-ikére egybehívott közgyűlésen kipuhítandó, a törvényhatósági bizottságnak hány tagja kívánja a román nyelvhasználatát. Ha e szám kevesebb az összes tagok *egy ötödénél*, a törvény szerint a magyar nyelven kívül más nyelv nem használható.

Az április 22-iki ülés zajos és szenvedélyes volt. Valósággal csak a románság megyei presztizséről volt szó; felülkerekedésük bizonyos,

ha az indítvány határozattá lesz. A gyűlés lefolyása azonban nyilvánvalóvá tette az indítványozók gyengeségét; összesen csak 106 szavazattal rendelkeztek. Mivel pedig Arad megye törvh. bizottsága 289 virilistából, 289 választott tagból és 29 tisztviselőből, összesen 607 tagból áll, a 106 ez összegnek nem tevén ki egy ötödét, a törvényhatósági bizottság az indítványt visszautasította, a román nyelv használatát a jegyzőkönyveknél megtagadta és az indítvány érdemleges tárgyalásába nem bocsátkozott.

Megújult a nemzetiségi aspirációk körüli harc 1905-ben, amikor Goldis László a Lukács György-féle rendeletnek a magyar nyelv tanításáról idegen tannyelvű iskolákban hatályon kívül helyezését indítványozta. Ekkor sem érhettek célt. A közgyűlés okt. 30-án leszavazta az indítványt 95 szavazattal 72 ellenében.

Mindeme kísérletek meddősége azt mutatja, hogy a magyarságnak túlsulya ugyan megvan a megyében, de éber örökösre van szükség az egész vonalon. Különösen figyelembe veendő az agitáció eszközei és módszere. Utóbbi illetőleg feltűnő az alkalom megragadása. A Fejérváry kormány idején a törvényhatósági teremben is opponáltak és utóbb a megye periferiáin oly aggasztó tünetek mutatkoztak, hogy Halmágy vidékét csendőrökkel és katonákkal kellett megszállatni. Minden zavar, mely a politikai közélet terén jelentkezik, erőt és bátorságot ad a szunnyadó érzések és lappangó vágyak kitörésének. Az agitáció eszköze, mint említve volt már, a földnek, birtoknak szerzése, bank-alapítás és hitelnyújtás. A cselekvő személyek nagyobb részét az agitátorok, az ügyvédek. Úgyes, okos, kitanult, nagyrészt magyar iskolából, de mindenesetre magyar egyetemekről került, jogvégzett emberek. Szónoki képességük előkelő mindkét nyelven. Ezzel mindenesetre túlszárnyalják a megye vezér-szónokait, kik legtöbbször csak egy nyelvűek. Az agitátor főtámasza az alsó papság, mely közvetlen érintkezésben van a néppel. A tanító-ság korábban teljesen a papság befolyása alatt állott s minthogy agitatorius szolgálatának jutalmát is nyerhette, könnyen bocsátkozott rendelkezésre, különösen, ha érzelmeivel találkozott. Ujabbban azonban a román tanító-ság helyzete s valószínűleg állásfoglalása is változott. Az 1907-iki törvény, mely anyagi javadalmazását, állami segéllyel, lényegesen javítani van hivatva, nagy visszahatással van a tanítók politikai viselkedésére és egész munkásságára. Jól látta ezt előre az agitáció. Tiltakozott is annak idején (1907.) népgyűlésben az aradi Tököly-téren a törvényjavaslat ellen.

Az 1907-iki törvénnyel szemben az egyes iskola-fenntartó községek különbözően viselkednek. Némelyek, a jobbmódu népes községek a maguk erejéből egészítik ki a tanítók fizetését, mások még haboznak, ingadoznak, de sokan már folyamodtak is az állami kiegészítésért. 1907 óta azonban még egy gör. kel. román tanító sem kapott, mert a kiegészítés

szítésének megadása mellék-feltételek teljesítésétől is függ, ami még nem volt keresztülvihető.

Az 1907.-iki törvény véghatása kettős irányban igen kedvező. Felszabadítja a tanítót a pap zsarnok hatalma alól és féket vet szigorával addig gyakran tanusított államellenes törekvéseinek. Bizonyos passzivitásra van tehát a tanítótság szorítva. Alig-alig is lép ki belőle, mit főképen az igazol, hogy a törvény életbelépése óta összesen csak két tanítót mozdítottak el fegyelmi úton államellenes cselekedet miatt s ezek közül az egyiket eltiltották a tanítástól öt évre.

Az iskola szellemének eme megújulása, mely már is észrevehető, hísz némely iskolában a magyar nyelvet a legszebb eredménnyel tanítják, a nemzetiségi aspirációkat sem fogja érintetlen hagyni. Nem az ellentétek kiélesítése lesz végcélja, hanem a testvéries megférés egymás mellett, mint ezt a baptizmus keretében szépen megtaláljuk.

A felsoroltaknál még hatékonyabb eszközöket is alkalmaznak: a *nevelés* eszközeit. Belenevelik az ifjúság mindkét nemét az agitációba, minden eszközzel és módon megerősítve benne a román nemzeti öntudatot. Amikor a megyegyűléseken a románság vezetői támadni készülnek, az intellektuális pályára készülő román ifjúság tömegesen, lehetőleg teljes számban ott lesz a karzaton. Politikát jön tanulni és korán megszokja s megismeri a küzdelem porondját, melyre majdan kiszállani szilárd elhatározásként lebeg lelkében.

A tradíciókhoz a románság sokkalta szigorubban ragaszkodik, mint akár a magyar, akár a német. Nem veszi át a magyar dallamot, a színházi kuplék nála nem oly közkeletűek, mint a magyaroknál vagy németeknél. A román a maga nótáját éneкли, a maga táncát járja. A néphez nem hatolt a csárdás vagy keringő. Tudatosan kultiválják a hagyományokat. Vannak közmívelődési házaik, itt folyik a román dal és tánc kultusza. Ép úgy ragaszkodnak ősi festői ruházatukhoz. Az előkelő osztály női tündéres szinpompában jelennek meg a román bálokon, gazdag, aranyhimes jelmezekben. Különösen hiresek az *aradi* bálók. A nő itt egy eszme geniuszaként szerepel. Szívós ragaszkodása zengzetes nyelvéhez és színekben pompázó viseletéhez rejtelmes varázsu hatással van a férfira. Támogatja végül a román törekvéseket és éleszti a román öntudatot a román sajtó, mely a szenvedélyesség nem mindig válogatott eszközeivel támad és küzd.

Az aradi román sajtó, a mely korábban egyházi és egyéb irányú időszaki lapokból állott, 1897-ben az első napilap alapításához jutott. *Russu-Sirianu* János, világoosi születésű román publicista kilépett a nagyszebeni Tribuna szerkesztőségéből és Aradon *Tribuna Poporului* címen naponként megjelenő ujságot indított meg. Az új lap köré főként azok a román politikusok sorakoztak, a kik a magyarországi románok

parlamentari passzivitásának megszüntetését kívánták. Az *aktivisták* ez a mozgalma célhoz is jutott s ez a lap népszerűségét és elterjedését növelte. A nagyszebeni Tribuna részben az aradi lap térhódítása, részben egyéb okok miatt megszűnt, a mire az aradi Tribuna Poporului a nagyszebeninek rövidebb címét, a *Tribunát* vette fel (1904.) és viseli ma is. Russu Sirianu János utóbb visszavonult a lap szerkesztésétől és Romániába ment, a hol politikai irodalommal foglalkozott; utóda *Bocu Szevér* lett, a ki ma is intézője a lap ügyeinek.

Az 1910. évi képviselõválasztások körül nézeteltérések támadtak a Tribuna és az aradmegyei román nemzetiségi párti képviselők között. A differenciák annyira kiélesedtek, hogy a nemzetiségi képviselők a Tribunával szemben Aradon új napilapot alapítottak *Romanul* címen, a mely egyben a képviselõház román nemzetiségi pártjának hivatalos lapja. A Romanul irányítója és fõmunkatársa *Goldis* László, szentszéki titkár. Mind a két román lap a politikai irány mellett súlyt helyez a román szépirodalom kultiválására, még pedig egyformán a romániai és a Magyarországon élõ román költõk és novellisták mûveinek közlésével. Van két napilap is: Tribuna Poporului, a másik Poporul Roman.

Az az agitáció azonban, a mely ily eszközökkel bevallott és be nem vallott célokért folyik, nem mindig tiszta forrásból, faji felbuzdulásból eredõ. Sok benne az önzés s még több gyakran a rosszhiszemû kenyérkereset érdeke, a haszonlesés, mely a népszerűségre támaszkodik. Pópák és tanítók rendszeresen üzték és úzik a kölcsönközvetítéseket, amihez természetesen a nép bizalma kell, melyet amaz úton törekeshnek felébreszteni. Mire vezetnek e közvetítések, könnyen elgondolható. A kis embernek kicsi telke elõbb-utóbb kótyavetyére jut.

Népzendûlések. A bujtogatás és lázítás nem mindig politikai irányu. Elégedetlenség, belsõ forrongás szítása többször fordul elõ a községek belsõ életében. Oka a zendülés kitörésének néha valóban a hivatalos közegek tapintatlan eljárása vagy erõszakossága, gyakran azonban tisztán személyi érdekbõl vagy sérelembõl eredõ bujtogatás. Ilyenmû zendûlések voltak az utóbbi másfél évtizedben Seprõsön, Talpason, Ujszentannán és Fakerten. A *seprõsi* lázadás 1903. május 7. történt. A bírõválasztás alkalmából a 6 szavazattal kisebbségben maradt jelölt pártja erõszakosan zavargott s a csendõrséget megtámadta. A fegyver használata folytán 4 ember meghalt. A zavargás tovább tartott és nagyon veszélyes jelleget öltött, mignem katonaságot rendeltek ki, mely mintegy 3 hétig tartotta a községet megszállva. *Talpason* 1904. január 9-én volt zendülés. 200 szociálista talpasi lakós behatolt a talpasi községházába, onnan a községi jegyzõt és irnokot erõszakkal eltávolították, az irodát bezárták és a lázadók egyike a kulcsokat magához vette. A

*vadász*i őrsből akart a főszolgabíró csendőrséget kirendelni, de ez nem volt otthon. Később kirendeltek öt csendőrt, de ez nem volt elegendő. Mivel a hatóság megfélemlítés alatt állott, katonai készültséget kellett kirendelni. A zendülés oka következő volt: A község egy iskolaépületet emelt 13.000 korona költséggel, ami nagyon felemelte a községi pótdadót. Kérték tehát a kultuszminisztert, vegye át az épületet. A kultuszminiszter nem válaszolt. Megsürgették s mikor újra nem jött válasz, bementek a hivatalba s kényszeríteni akarták a jegyzőt, hogy írjon rögtön újabb kérvényt. A jegyző sok dolgára hivatkozva, másnapra ígérte a kérvény elkészítését. Ekkor elkezdtek erőszakoskodni, kidobták hivatalából a jegyzőt és irnokát és bezárták az irodát. A tettesek: Lázár Pál és társai voltak. A főszolgabíró a kir. ügyészséggel együtt megindította a nyomozást. Megidéztek Lázárt, de ez nem jelentkezett. A vizsgálatot folytatták s ekkor sok panasszal léptek fel a jegyző ellen, kinek elmozdítását kívánták. Megindult a büntető eljárás s a zendülők közül egyet hat havi, tizenkettőt 3—3 havi börtönre ítéltek. A jegyző ellen is indítottak fegyelmi vizsgálatot. A karhatalmat január 31-én rendelték vissza.

Az ujszentannai (1899) lázadás tisztán bujtogatásból eredt. A lázadás oka és lefolyása a következő volt. 1899 január 16-ikára tűzte ki a világosi főszolgabíró a bíróválasztást. Az egyik párt Schöllert akarta, ki azonban jelölve nem lett, másik része a volt bírót, Jesztl Józsefet kiáltotta ki bírónak, így a főbíró az utóbbit egyhangulag megválasztott bírónak jelentette ki. Az ellenpárt nyugtalankodott s a főbíró felebezésre utasította.

Ujszentannán ez időben a földmivelő nép körében a legelő-kérdés képezte a vita fő tárgyát. E napon egy bizottság kereste fel Jesztl-t, az új bírót, menjen velük Budapestre a földmivelésügyi miniszteriumba és ott jelentse ki, hogy a legelő közös. Erre Jesztl nem volt hajlandó, hanem kijelentette, ő nem egyes emberek bírója és csak ha az egész község érdeke kívánja, megy fel Budapestre. Az elégedetlenek avval is vádolták a nép előtt, hogy a gazdagokhoz szít, (azoknak érdekük, hogy a legelő felosztassék és a szegény nép legelő híján tehenét szekér elé foghatja.) Éjjel (Szent Antal napja lévén) az emberek névnapokon összejöttek. Egyik helyen egy Totterer András nevű izgató azt mondta: megtörtént a bíróválasztás, mi férfiak nem tehetünk semmit, hanem az asszonyok bátran vonulhatnak a község házára a bírót onnét kilökní, mivel a csendőröknek az asszonyokat bántalmazni nem szabad.

Másnap (kedden, hetipiac napja) reggel Jesztl pontosan ment a község házára. Láta, hogy a nép a község házában gyülekezik, minek okát nem tudta. Bejött hozzá egy Hacker Jakab nevű végrehajtó és közölte vele, hogy az asszonyok kiverni vagy agyonverni akarják. Egy Mayer

József nevű rendőr szintén figyelmeztette. Jesztl a csendőrökért küldött. A küldönc a csendőröket nem találta otthon, de közben a 4 csendőr a községházára érkezett és a tanácsteremben elhelyezkedtek. 9 órakor az egyik csendőr észrevette, amint egy Adelmanné nevű asszony piros kendőt lobogtatott, jeléül annak, hogy a folyosó üres és bátran jöhetnek. Két csendőr a folyosó ajtaját betette és odaállt, ketten a tanácsterem ajtajánál maradtak a folyosón. A sok asszony nép szaladva jött. Kendőkben, kötényekben köveket hoztak. A tömeg az elől levőket szorította, a két csendőr nem bírta őket feltartóztatni és midőn egy harcias sváb asszony az egyik csendőr szuronyát megfogta és kicsavarni akarta, egy Molnár nevű csendőr tüzet vezényelt. A sortűztől a támadó asszony rögtön halva rogyott össze, ugyszintén más asszony is. A tömeg ez alatt az utcáról ostrom alá vette a községházát, megindult a kőzapor, zúzták az ablakokat, a községháza emeletes épület lévén, létrákat is hoztak, hogy úgy hatoljanak be. A kőzapor még a csendőröket is érte, mire ismét sortűzzel feleltek; két kíváncsi férfi és több asszony azonnal meghalt és igen sokan megsebesültek. Ekkor érkezett meg a csendőrőrmester. A 4 csendőrrel, rendőrökkel és kisbírákkal megtisztították a községháza környékét. Időközben a póstamester sürgönyözött Világosra a főszolgabirónak, hogy zendülés van. Mikor a főbíró csendőri kísérettel megérkezett, már teljes csend volt. A főbíró Aradról sürgönyileg katonaságot kért. Este 6 órakor megérkezett az alispán, valamint 2 század gyalogos katona. Egész éjjel a katonaság az utcán cirkált és semminemű gyülekezet nem volt megengedve. Az ostromállapot is kihirdettetett. Jesztl estig a községházán volt és katona kísérettel ment haza; 8 napig csak rendőri kísérettel járhatott. Másnap kijött az ügyészség és a vizsgálóbíró. Megkezdődött a kihallgatás. A bűnösök és gyanúsítottak letartóztatottak (és Auer Ferenc vendéglősnél elzárattak.) Jött egy hadbíró is, ki kihirdette, hogy a csendőrség jogosan használta a fegyvert. A katonaság egy hónapig maradt. A költségeket a község viselte.

A kihallgatás után letartóztatottak szabadlábra helyeztettek. Barabás Béla volt az ügyvédjük. *A végtárgyalást az aradi törvényszéken 1890-ben tartották.* A vádlottakat bizonyítékok híján felmentették.

Személyi változások (1895—1910).

Mindig szerencse volt Arad megye és város közéletére nézve, hogy a főispáni székbe nem a protegált érdemetlenek kerültek, hanem olyan férfiak, kik egyéni kiválóságuknál fogva emelkedtek fel arra a méltóságra. Az alkotmányos korszakban, 1867 után egymásután következtek Szende Béla, a későbbi híres honvédelmi miniszter, Atzél Péter, ez az áldozatkész, tettere vágyó, nemes gondolkodású, érdemes férfiú,

majd a demokratikus gondolkodásu, energikus Tabajdi Károly, akinek halála után Fábíán Lászlót nevezték ki.

Fábíán László beiktatása 1886. nov. 29-én történt s megmaradt a főispáni székben 1900. novemberéig, amikor nyugalomba vonult. 1840. május 20-án született Aradon. Atyja, a jeles író és műfordító, gondos nevelésben részesítette. Gimnáziumi tanulmányainak elvégzésével Heidelbergbe ment egy évre a jogi fakultásra. Tanulmányait Budapesten

Fábíán László, főispán.

fejezte be s ügyvédi diplomát nyert. Ezután közhivatalt vállalt. Volt városi tiszti ügyész, kir. törvényszéki bíró, később elnök (1885). 1886 novemberében Tabajdi utódként került a megye élére.

Tizennégy évre kiterjedő főispánsága alatt a megye ügyeit tapintattal és eréllyel vezette. Nagyobb megrázkódást ez időben csak a Kriván-eset okozott, mely azonban Fábíán állását alig-alig rendítette meg. Később nyugalomba vágyott és lemondott. Szótlan, zárkózott, de nemes szívű, puritán jellemű férfiú volt. Meghalt 1911. április 25-én. Haláláig nagy tisztelet környezte. E monografia létesítését nagyon előmozdította.

Urbán Iván beiktatása 1900. nov. 7-én történt. A megye egyik legkimagaslóbb és legkedveltebb férfija volt. Nagy nevű családból származott. Tanulmányait Budapesten végezte. Arad megyét mint aljegyző,

letéti pénztáros s később mint a központi járás főszolgabirája szolgált. A közhangulat alispánnak jelölte, de Tabajdi őt mellőzte. Urbán Iván ekkor visszavonult a megyei élettől és törökbecsei birtokára távozott. Idejét, erejét most más megyének és más érdekkörnek szentelte és igen elismerésre méltó tevékenységet fejtett ki ott, mint a törökbecsei ármentesítő társaság elnöke. Baross Gábor több főispánsággal kínálta meg, de Urbán Iván nem vállalta. Csak Széll Kálmánnak sikerült őt megnyerni az

Urbán Iván, főispán.

aradi főispánságra. Diadallal fogadták őt e méltóságban s a működéséhez fűzött szép remények csakugyan megvalósultak. Szerették és tisztelték.

Vásárhelyi Béla főispánsága rövid átmeneti korszakot képez. Tartott 1905. nov. 4-től 1906. május 7-ig.

Gróf Károlyi Gyula lépett ezután a főispáni székbe (1906. május 15. — 1910. február 5). Született Nyirbaktán 1871. május 7-én. Tanulmányait Budapesten, Berlinben és Bonnban végezte. Erélyes és szigorú, de humánus gondolkodású férfiú. Mint az ország legelső mágnessainak egyike roppant befolyással bírva, nagy tekintélyével mindig síkra szállott, csaknem mindig eredménnyel, ahol a megye és város érdeke kívánta.

1910. március hó 5-én újra Urbán Iván lett Arad megye főispánja. Nagy érdemeit mindenki ismerte, örömmel és lelkesedéssel fogadták vissza. A terhes méltóságot formálisan önfeláldozással vállalta újra.

Az alkotmányos küzdelem idején a megye politikai szellemének irányításában igen kiváló szerep jutott még a megye vezér-tisztviselőinek: a megye alispánjának, Dr. Dálnoki Nagy Lajosnak és főjegyzőjének, Schill Józsefnek. Dálnoki Nagy Lajos a megye egyik legérdemesebb alispánjának, Szathmáry Gyulának visszalépése után jutott az alispáni székbe (1899. jun. 28). Sokáig volt főjegyző. Kitűnő írói és szónoki képességei, továbbá költői sikerei nagy tiszteletet és országos hírnevet szereztek neki, míg viszont a megyei szolgálatban kiváló adminisztratív képességeket árult el.

Schill József korán lépett megyei szolgálatba. Volt aljegyző és 1899. jun. 28-án nagy többséggel választották meg főjegyzőnek. Csupa energia, munkakedv és kötelességtudás egész lelkülete. Legfőbb támogatója a megye minden kulturális törekvéseinek s így első sorban neki köszönhető, hogy e mű, mint a megye egyik régi tartozása, befejezést nyerhetett.

Aradmegyei műemlékek, maradványok, régiségek.

A történeti részt kiegészítőleg felsoroljuk itt tájékoztatás céljából Arad megye műemlékeit, utalva a mű második részére,¹⁾ amelyben a legnevezetesebbek képe már megjelent.

Arad megye műemlékei, maradványai és régiségei két csoportba oszthatók: régibb korbeltiek és újabb korban keletkezettek. A régibb kortól fennmaradtak árkok, sáncok, halmok részint a síkságon, részint a heglánc alján Világos, Gyorok, Ménes, Paulis tájékán.

Árok és sáncmű három párhuzamos vonalban szeli át a megyét: a) Simánd-Tövisgyháza irányában Mikalakáig, a nyéki pusztán át folytatódik Kisújfaludnál Temesben; ennek egy része ma műút; — b) avargyűrű vonal a Fekete és Fehér Körös között Világos felé; végnyújtványa Alibunarig ér s maradványa Gyorok és Szabadhely között maradt meg; — c) Ignesti határán Borossebes felé, folytatódva Lippánál Temesben.

Földhányások vannak: *Ujszentanna* határában Földvár (földvári puszta) és Papok halma (a kürtösi út mellékén), a pécskai határban Szemlak felé, az öthalmi (glogováci) öt halom, melyeknek rendeltetéséről és eredetéről biztosat nem tudunk, de néphagyomány szerint tatár harcosok sírdombjai. Egyéb halmok: Világos, Lökösháza, Dézna, Láz, Bohány, Bélzerind és Újpaulis határában. A kéthalmi pusztán (Otlaka és Sikló között) is emelkedett két halom, de ezek egyikét lehodták.

Régi sírdombokat találtak Kürtös határában, Kiszindián és Déznán, hol ülő helyzetben találtattak a hullák.

¹⁾ Márki I—II. r.

Ujabbkori emlékek:

Az öthalmi prépostság temploma. Román stilben, apostoli keresztformára, faragott kövekből épült templom volt ez. Apsisa félkörű; volt hosszában három hajója és egy kereszthajója, nyugaton két magas tornya emelkedett díszes portalé fölött.

Pécskán a sáncmaradványok mellett egy régi templom és mecset omladécai találhatók. Óbodrogon, Arad és Pécska között, gót stílusú figyelő (őr) torony állott. Szabadhely régen a Maros mellett feküdt egy szigeten. Itt, a Maros és Csolt (régii Maros-ág) között volt a csolti apátság; ennek helyén épületek romjai találhatók. Gyorokon és Paulison, különösen az upjaulisi temető-domb környékén római bolthajtások és felül beboltozott téгла folyosók nyomai vannak ($3\frac{1}{2}$ —4 láb magasak). Kladován a hegycsúcson vármomok találhatók. Nagyobbszerű vármomok maradtak fenn a világosi hegy tetején. A világosi rom három részből áll: 1) a nyugati részen a helység felé fordulva egy torony s a kerítő fal; 2) a keleti részen csak a kerítésnek van némi nyoma, 3) a középső részen, a kerítő falon belül az épületeknek is van némi nyoma. Földalatti bejárója is volt a várnak. A vár mai rom-állapota 1784-ből eredt, a Hóra lázadás idejéből. Ekkor dulták fel, hogy a vár ne lehessen a lázadók alkalmas menedéke. Világos egyébként már 1190-ben fennállott.

Kovászin egy régi templom omladéka maradt fenn, Ószentannán (régebben Komlós) régi építmények romjait találni (a közlegelő részén), Muszkán egy régi kolostor körsáncainak és beomlott pincéjének nyomai vannak meg. Egresen (Ágris) a hegycsúcson zárda romjai találhatók. Pankotán régi apátság (bencés rendű 1217-ből) omladékaira találunk. Nagyobbszerű sirleletekre (aranyhimes csipke, cifrázott téгла) is akadtak itt. Feltóton régi apátság maradványai találtattak. Borosjenő régiségei: a török kút, a török mecset és egy kolostor maradványai a balukányi malomnál. Sikula határában több elpusztult falu (Társ, Gáb, Pipási és Vitnek) templomromjai maradtak fenn.

Nadabon, Zarándtól északnyugatra, váromladékok vannak. Erdőhegyen egy rég elpusztult várszerű kastély nyomai maradtak, Gyulavarsándon török erőd és sáncok maradványaira akadunk, Kerülös határában az ölvegyi zárdáéra és Tamásdán egy őrtorony romjaira. Csermön szintén elpusztult várra találunk, Apátin zárdaromokra. Talpason volt a Toldy-ak híres kastélya, mely azonban nyomtalanul pusztult el. Igen érdekes a déznai vármom, melyhez még három épület romjai járulnak. Tótvárad fölött sziklavár állott. A legérdekesebbek egyike a solymosi vármom. Udvara nagyobb hatszög volt, közepén vízmedence. A várszobák az udvar déli, keleti és éjszaki oldalán voltak. A vár épen a Maros fölött állott s a hegynek a folyó felé eső része hirtelen, nagyon meredeken ereszkedik le.